

התקבלותה של ספרות ההשכלה הגרמנית בתקופת ההשכלה המאוחרת: מהוקרה והכרה לביקורת ודחייה

מאת

משה פלאי

אחד הנושאים המעניינים והמאתגרים בחקר תולדות ספרות ההשכלה העברית והתפתחותה – שלא נדונו עד כה – הוא התקבלותה של ספרות ההשכלה הגרמנית במרוצת השנים, עם התפשטות תנועת ההשכלה באימפריה האוסטרית ובגליציה וכן ברוסיה ובפולין. כידוע, בסוף תקופת ההשכלה נמתחה על ספרות זו ביקורת קשה,¹ אך ידוע פחות התהליך שהביא לעמדה ביקורתית זו. בהקשר זה עולות שאלות אחדות: מה היה היחס להשכלת ברלין בתקופותיה המאוחרות של ההשכלה, וכיצד העריכו את ספרותה? ואם היחס לספרות זו אכן השתנה, מתי חל שינוי זה, מה הייתה מהותו, ומה גרם לו? נושאים אלו הם פרק בתולדות הביקורת העברית החדשה שעדיין מצפה לגואל.²

בדיקת טקסטים הנוגעים לנושא זה עשויה להבהיר את השינויים בתפיסת הפואטיקה ותפקידה של הספרות שחלו בהגות הספרותית של ההשכלה, שינויים שנבעו מהתהליכים השונים ומהתנאים החדשים שעמם נדרשו להתמודד ראשי ההשכלה המתפתחת והוגיה. בדרך כלל אפשר לציין, כהנחת עבודה, על פי התרשמות ראשונה ועיון כללי בטקסטים, כי התקבלותה של ההשכלה הגרמנית בתקופה השנייה בתולדות השכלה (באימפריה האוסטרו-הונגרית, ובעיקר בגליציה ובאיטליה) ובראשית התקופה השלישית (ברוסיה) במאה התשע עשרה הייתה חיובית ביותר. הגעתי לקביעה זו באמצעות בדיקת התקבלותה של ספרות ההשכלה המוקדמת על פי קריטריונים בארבעה תחומים: (א) הדפסות חוזרות ומהדורות חדשות של ספרים וכתבי עת מן התקופה הראשונה, ביוגרפיות של המשכילים הראשונים ורשימות ספרים של מדפיסים ושל ספריות פרטיות; (ב) השפעות: חיקויים של

1 בביקורת מאוחרת; ראה לדוגמה: י' קשת, 'השכלה וכישלונה', מצודה, ה-1 (תש"ח), עמ' 351-359; וכן: א' שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמיה, ב, תל אביב 1962, עמ' 92 ('ההשכלה הכוזבה').

2 אך ראה: M. Neiman, *A Century of Modern Hebrew Criticism 1784-1884*, New York 1983. ספר זה כמעט אינו ידוע במחקר.

סגנונות וסוגות מהספרות המוקדמת; (ג) זיכרונות של סופרים על ההתקבלות של ספרות ההשכלה וסופרי ההשכלה כעבור זמן; (ד) הערכות מעמיקות של סופרים ומבקרים והיגדים ישירים המשבחים או מבקרים ספרות זו.

בחלק הראשון של מאמר זה אציג ראשי פרקים לדין בארבעה תחומים אלו – שראוי להרחיב עליהם את הדיבור בחיבור מיוחד – בעיקר בתקופה הראשונה שלאחר 'ליקוי המאורות' בהשכלה הגרמנית. בהמשך אתרכז בהדגמת מגמות עיקריות בהיסטוריוגרפיה ובביקורת של הספרות במאה התשע עשרה, מגמות שביטאו את היחס לספרות ההשכלה המוקדמת.³

קריטריונים לבחינת התקבלותה של ספרות ההשכלה

הדפסות חוזרות ומהדורות חדשות של ספרי ההשכלה המוקדמת: רבים מספרי ההשכלה הראשונים שבו ונדפסו ושימשו את המשכילים בתקופותיה המאוחרות של ההשכלה, במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה ואף לאחר מכן. משכילים מאוחרים נשענו אפוא על כתיבהם והגותם של ראשונים, העריכו אותם, למדו מהם, ובמידה מסוימת הלכו בעקבותיהם. ספרי היסוד על 'מדף הספרים' של ההשכלה היו פופולריים במיוחד, והחשובים שבהם היו ספרי קודש שמשכילים תרגמו, פירשו והוסיפו להם מבואות, ספרי לימוד שימושיים וספרי לשון.

דין מקיף בנושא זה מצריך בדיקה ביבליוגרפית מדוקדקת, ואיבא כאן רק כמה דוגמות עיקריות לקטגוריות שונות של חומר השכלתי ששב ונדפס בהמשך תקופת ההשכלה כדי להצביע על המגמה השלטת. לא אוכל לעקוב במסגרת זו אחר תפוצתם הממשית של כתבי ההשכלה המוקדמת, להעריך את מספר הקוראים של ספרות זו בתקופות המאוחרות ולעמוד על היקפו של חוג הסופרים, העורכים ועסקני הספרות שהיו מעורבים בהחדרתה של ספרות ההשכלה המוקדמת.⁴

'המאסף': אחת הדוגמות המרשימות ביותר להדפסות חוזרות היא הדפסתו של חומר

3 כך אני מכנה את השכלת ברלין; איני מתייחס במונח זה למשכילים בודדים מוקדמים לפני תקופה זו, על אף חשיבותם. זאת ועוד, המונח השכלה משמש כאן לציון ההשכלה העברית והיהודית כתנועה ספרותית-תרבותית, והמונח נאורות (Aufklärung, Enlightenment) מציין תופעות המקבילות בתרבות האירופית.

4 לדרך זו ראה: ד' מירון, בודדים במועדם, תל אביב תשמ"ח, עמ' 58-67. מירון קבע כי שנות השמונים של המאה התשע עשרה היו עידן פריחה לספרות העברית בת הזמן, וסקר את הגידול הרב שחל אז בתפוצתם של כתבי העת והספרים. אך קשה לשחזר מידע מקביל על תפוצתם של כתבי ההשכלה המוקדמת לאחר זמנם, במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה ואחריה. רשימות חותמים על 'המאסף' ועל ה'ביאור' של מנדלסון בומנם אמנם ידועות, אך מידע על תפוצת ספרי ההשכלה לאחר הדפסתם הראשונה מחייב בדיקה מדוקדקת.

מתוך 'המאסף' (1783–1811), כתב העת העברי הראשון של ההשכלה הגרמנית. בכתב העת העברי השני, 'בכורי העתים', שיצא לאור כשנתון בווינה מתקפ"א (1820/1) עד תקצ"ב (1831/2),⁵ מוחזר חומר רב מתוך 'המאסף'. בשמונת הכרכים הראשונים של 'בכורי העתים' נדפסו 207 פריטים מתוך ארבעת הכרכים הראשונים של 'המאסף', ואלו מעידים על ההערכה ל'המאסף' ועל השפעתו הנמשכת מעבר לזמנו. החומר הממוחזר נדפס כמעט ללא עריכה וללא שינוי, וכך נוצר חומר כמו־קנוני בעברית.⁶

השפעת 'המאסף' ניכרת גם בניסיונות להוציא כתב עת באותו שם ובמתכונת דומה. בשנת 1829 הוציא רפאל פירשטנטהל כרך אחד של כתב עת בשם 'המאסף'.⁷ כבר בשנת 1799 נעשה ניסיון בקאסל להוציא כתב עת בשם זה, אך הוא לא עלה יפה.⁸ בספריית רוונטליאנה באמסטרדם מצאתי כתב יד של כתב עת בשם 'כתר תורה המאסף דברי מליצה הגונים ועריבים ומסור וספורי[ם] נחמדים', שלא פורסם, מן השנים תקע"ה–תקע"ו (1815–1816).⁹ זאת ועוד, בשנת 1818 ניסו עורך כתב העת היהודי־הגרמני 'ידידיה', ירמיהו היינמן, והמשרור משה בישנטל להוציא מבחר ספרותי מתוך 'המאסף' הראשון, ניסיון שכנראה לא צלח.¹⁰ מאוחר יותר הדפיס מאיר הלוי לטריס מהדורה חדשה של הכרך הראשון של 'המאסף'.¹¹ כעבור ארבע שנים, ב־1866, הוציא יהודה ליב ריינהרץ בוורשה

5 על 'בכורי העתים' ראה: מ' פלאי, בכורי העתים – ביכורי ההשכלה: מפתח מועד לבכורי העתים, כתב העת העברי של ההשכלה בגליציה (תקפ"א–תקצ"ב), ירושלים תשס"ה.

6 על החומר שמחזרו עורכי 'בכורי העתים' מתוך 'המאסף' והסברים לבחירתו ולהשמטות ראה: שם, עמ' 45, 51–52, 54, 66, 70 ועוד.

7 המאסף לשנת תקפ"ט, ברסלוי 1829. בכתב העת 234 עמ' בעברית ובגרמנית + הקדמה לא ממוספרת; ראה: ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, ב, תל אביב תשי"ב, עמ' 538, מס' 269; אך לדברי גלבוץ יש 226 עמ', ראה: מ' גלבוץ, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 53. על מהדורה שנייה של כרך זה ראה הערתו של צ' צמירין, המאסף כתב העת המודרני הראשון בעברית, תל אביב תשמ"ח, עמ' 68.

8 המאסף מקיץ תקנ"ט לפ"ק פה קאסל, כתב־יד משנת 1799 של כתב עת, מצוי בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בסטרסבורג, ראה: W. Röhl, 'The Kassel "Ha-Meassef" of 1799: An Unknown Contribution to the Haskalah', J. Reinharz (ed.), *The Jewish Response to German Culture*, Hanover and London 1985, pp. 32–50.

9 כתר תורה המאסף דברי מליצה הגונים ועריבים ומסור וספורי[ם] נחמדים שנאספו יחד, קוברדן תקע"ה, מאת מאיר דה וולפט (Meier de Wulft), כ"י אמסטרדם, רוונטליאנה 447. על מאסף זה הרציני בקונגרס העולמי הארבעה עשר למדעי היהדות בתשס"ה, ומאמר בנושא זה הופיע בדברי הקונגרס ובספרי, השכלה ומודרניזם, תל אביב תשס"ח, עמ' 189–207.

10 *Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur*, Berlin 1818. זו חוברת בת 15 עמ' הכרוכה בסוף כרך ש של 'המאסף' החדש (1809) בעריכת ש' הכהן. מצאתיה בספריית המדינה בברלין, ובתכנית לפרסם על כך מאמר נפרד. הכרוז נדפס גם כמאמר ב'ידידיה' (בלא הדוגמות בעברית), וראה: *Ankündigung für Freunde der hebräischen Litteratur*, *Jedidja*, II, 1, 1 (1818), pp. 117–122.

11 מ' לטריס (מהדיר), המאסף לשנת התקמ"ד, וינה תרכ"ב, רל"ד עמ' 4 + עמ' תוכן 30 עמ' מוסף

אף הוא כתב עת בשם 'המאסף', שהופיע פעם אחת בלבד. הגיליון כלל שירים, מליצות ומכתבים ותרגום מצרפתית של 'מאמר הברור הפילוסופי' של מנדלסון שנעשה בידי רפאל פירשטנטהל, שכאמור הוציא עוד קודם לכן את 'המאסף' בשנת 1829.¹²

ספרי קודש: מתוך הקורפוס המגוון של ספרי ההשכלה זכו כתבי הקודש בההדרתם של המשכילים הראשונים לתפוצה רחבה ולמהדורות רבות. למפעל הקבוצתי הראשון של משכילי ברלין, ה'ביאור' של משה מנדלסון – פירוש על התורה על פי המקורות והפשט ותרגום של התורה לגרמנית באותיות עבריות – נודעה השפעה רבה בכל תקופת ההשכלה, ו'נתיבות השלום' – הוא ה'ביאור' – של מנדלסון נדפס במרוצת המאה התשע עשרה בתשע מהדורות והדפסות.¹³ בעקבות מנדלסון פרסמו משכילים תרגומים ופירושים של ספרי מקרא אחרים, ובהם ספר משלי של יצחק אייכל, חמש המגילות של אהרון וולפסון ויואל ברי"ל, ובתוך שיר השירים בתרגומו של מנדלסון לגרמנית, ספר תהלים של ברי"ל, וכן יש להזכיר בהקשר זה את המבואות הרבים לספרי המקרא שהוציא יהודה ליב בן-זאב. כל אלה נדפסו במהדורות והדפסות חוזרות לאורך תקופת ההשכלה ואף לאחריה.¹⁴

ספרי קודש היו מוצר מבוקש בקהילות ישראל, ונפוצו במהדורות רבות שלא במסורת ההשכלה. תפוצתן של מהדורות המשכילים בוודאי מעידה על התקבלותן בתקופת ההשכלה המאוחרת, מן הסתם בעיקר בחוגי המשכילים. עם זאת מיכה יוסף ברדיצ'בסקי דיווח במאמר על הוצאה חדשה של 'נתיבות השלום' שרוב העם קונה חומשים עם הפירושים

1784 בגרמנית. יש גרסה נוספת של מהדורה זו, ובשערה נדפס התאריך תרכ"ה; היא נדפסה בבית פרס אחר, ועמוד ההקדמה שונה מזה שבמהדורת תרכ"ב. בספריית היברו יוניון קולג' בניו יורק מצויה מהדורה נוספת של 'המאסף' (מהדורת 1862), בת כקב עמ' (כנראה, מחצית החוברות עד וכולל חודש אדר), בשערה נכתב: 'המאסף לתקופה הראשונה משנת תקמ"ד, ויש בה חומר שאינו נמצא בכרך השלם. מהדורות של לטריס נדפסה כנראה חלקים חלקים. תכניתו, שלא יצאה לפועל, הייתה להדפיס גם את יתר כרכי המאסף.

12 'המאסף יבואו בו שירים ומליצות נשגבי הרעיון גם מכתבים שונים [...]. ונצמד לזה הספר היקר מאמר הברור הפילוסופי מאת הרב החכם הכולל ר' משה בן מנחם מענדלסון ז"ל (ורשה, 1866)' (המאסף שהוציא יהודה ליב ריינהרץ). מובא בו גם קטע מקהלת מוסר של מנדלסון שנדפס גם בהמאסף הראשון.

13 מ' מנדלסון, נתיבות השלום, ברלין תקמ"ג; מהדורות שעברו תחת ידי יצוינו להלן בפירוט ביבליוגרפי (וכן להבא): ספר נתיבות השלום עם תרגום אשכנזי ובאור מאת החכם המפורסם מוהר"ר משה מדעסויא כפי אשר נדפס בברלין התקמ"ג, וינה, 1817; 1818. ראה גם: פרידברג (לעיל הערה 7), ד, תל אביב תשט"ז, עמ' 1074.

14 י' אייכל, משלי: עם ביאור ותרגום אשכנזי, אופנבאך תקס"ה; וינה 1817; י' ברי"ל, ספר זמירות ישראל, ברלין תקנ"א; ספר זמירות ישראל: הוא ספר תהלים עם פי' רש"י ועם תרגום אשכנזי מאת רבנו משה בן מנחם ומבואר מאת ר' יואל ברי"ל, וינה תקס"ה; א' בן-יוסף [וולפסון] ו' ברי"ל, חמש מגלות, וינה 1807; 1818. מהדורות חדשות נדפסו בכותרת 'כתבי קודש', כגון: ספר איוב עם תרגום אשכנזי ובאור מאת אהרן ואלפסון, וינה 1817; 1826. וראה עוד: י"ל בן-זאב, מבוא אל מקראי קודש, וינה 1810.

המסורתיים, רש"י, 'שפתי חכמים' וכיוצא באלה, 'החומשים עם ה"ביאור" או "ביאורים חדשים" מונחים בקרן-זווית ונמכרים רק למשכילים מעטים'.¹⁵

ספרי לשון וספרי לימוד: קטגוריה נוספת של ספרים מבוקשים היו ספרי לשון שימושיים וספרי לימוד, שהיו מצרך נדרש בבתי הספר, בין מורים פרטיים ובכלל ציבור המשכילים. ספרי לשון וספרי לימוד השונים שפרסם בן-זאב זכו למהדורות והדפסות רבות ולתפוצה רחבה במאה התשע עשרה. יוסף קלוזנר דיווח על 12 מהדורות והדפסות שונות של 'תלמוד לשון עברי' של בן-זאב, החל מתקנ"ו (1796) ועד תרל"ד (1874), ואילו חיים דב פרידברג רשם 15 מהדורות של הספר.¹⁶ 'אוצר השורשים' של בן-זאב יצא בחמש מהדורות, וקלוזנר סיכם את השפעתו בכתבו כי הספר 'הראה לאלפי-רבבות של צעירים את אוצר-הלשון של התנ"ך [...] והורה להם על-ידי כך גם את דרכיה של הלשון העברית בכלל'.¹⁷ ספר הלימוד 'בית הספר', אף הוא מאת בן-זאב, ששימש כקטכיום, דהיינו, ספר לימוד יסודי הדת, נדפס בתשע מהדורות והדפסות.¹⁸

כמו כן נעשה שימוש חוזר בטקסטים מתוך הקורפוס הספרותי של המאספים, חוג הסופרים שהשתתפו ב'המאסף': משלים וסיפורים חינוכיים שהובאו לראשונה ב'המאסף' נדפסו מחדש בספרי לימוד – בספרי קטכיום ובמקראות – ובספרי לשון של סופרי ההשכלה, לשימושם של התלמידים והקוראים המשכילים.¹⁹

ספרי אידאולוגיה: אחת העדויות להשפעתה המתמשכת של האידאולוגיה של ראשוני המשכילים היא ההדפסה החוזרת של ספרי אידאולוגיה שהללו כתבו, המלמדת על העניין של משכילים במשנתם של ראשונים ועל הרצון לחזור ולעיין בה. ספריו של נפתלי הרץ ויזל למשל, ובהם אחד מכתבי היסוד של ההשכלה המוקדמת, 'דברי שלום ואמת', נדפסו בשלוש מהדורות חדשות.²⁰ 'דברי שלום ואמת', שהוצג בו מצע אידאולוגי לתיקונים בחינוך היהודי כדרך להשכלת היהודים, השפיע רבות בזמנו על המשכילים הראשונים ועורר פולמוס חריף, ואף כי הפולמוס שכך כעבור זמן, הדרישות לתיקונים

15 כתבי מיכה יוסף בן-גוריון, ב: מאמרים, תל אביב תש"ך, עמ' רמה.

16 'קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה', א, ירושלים 1960, עמ' 182–183. ראה גם: פרידברג (לעיל הערה 7), ד, עמ' 1105.

17 קלוזנר (שם), עמ' 183–184; פרידברג (שם), א, תל אביב תש"א, עמ' 43.

18 קלוזנר (שם), עמ' 184 (תשע מהדורות); פרידברג (שם), עמ' 145 (שבע מהדורות).

19 עוד על ספרות ילדים וספרי לימוד ראה: א' אופק, ספרות הילדים העברית: ההתחלה, תל אביב תשל"ט; ז' שביט, "הריהוט של חדר ההשכלה היהודית בברלין" – ניתוח המקראה המודרנית הראשונה לילדים יהודים, 'י ברטל, ח' טורניאנסקי וע' מגדלסון (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמרוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 193–207.

20 נ"ה ויזל, דברי שלום ואמת, וינה 1826; מכתבים שונים [כולל 'דברי שלום ואמת'], וינה 1827; נ"ה ווייזל, ספר דברי שלום ואמת, מהדורת ק' שולמן, ורשה 1886. השווה: פרידברג (לעיל הערה 7), א, עמ' 225.

בחינוך היהודי הוסיפו להדהד ולהיות רלוונטיות לדורות של משכילים. בכתבי משכילים מאוחרים, כגון ב'תעודה בישראל' ליצחק בר לווינזון, נשמעים הדים להצעות התיקונים בחינוך של ויזל.²¹

ספרות יפה: גם יצירות פרוזה ושירה מקוריות שפרסמו המשכילים הראשונים נדפסו מחדש. 'שירי תפארת', האפוס המקראי של ויזל, יצא במהדורה הראשונה בגרסה חלקית (ברלין תקמ"ט), ואחר כך שב ונדפס בגרסה מלאה בפראג בתקס"ט, ובסך הכול יצאו במהלך התקופה שבע מהדורות והדפסות של אפוס תנ"כי זה, שהשפיע על רבים מסופרי השכלה.²² יצירה אחרת שזכתה למהדורות רבות היא 'משא בערב' לשמואל רומאנילי, המסווגת כספר מסעות, שנדפסה בתשע מהדורות,²³ והמחזה המקראי של יוסף האפרתי 'מלוכת שאול' זכה ל-12 מהדורות.²⁴

פרשנות ובלשנות: נוסף על הביאורים למקרא עסקו המשכילים הראשונים בכתבת פירושים לחיבורים אחרים מהספרות היהודית הקלסית, ואף אלה שבו ונדפסו במאה התשע עשרה. למשל פירושו של ויזל למסכת אבות, 'יין לבנון', נדפס בשלוש מהדורות.²⁵ כמו כן שקדו המשכילים על עיון בלשני: בחינות לשוניות, הגדרות בלשניות ודקדוק השפה. ספרו של ויזל 'גן נעול', הידוע גם בשם 'לבנון', דן בנרדפים ובלשונות החכמה במקרא, והוא יצא לאור לראשונה באמסטרדם בשנת 1765, ולאחר מכן בחמש מהדורות נוספות.²⁶

ספרי מדע וטבע: אחת ממטרותיה של ההשכלה הייתה הפצת לימודי חול, תחומי מדע ומדעי הטבע. ברוך לינדא, מן המשכילים הראשונים, פרסם סדרת מאמרי טבע ב'המאסף'²⁷ וכינסם בספרו 'ראשית למודים', שהחל להדפיס בתקמ"ט; הספר נדפס בשש מהדורות.²⁸

21 י"ב לווינזון, תעודה בישראל, וילנה תקפ"ח. נדפס בדפוס צילום, ירושלים תשל"ו.

22 פרידברג (לעיל הערה 7), ג, תל אביב תשי"ד, עמ' 997. לאחר שתי המהדורות הנזכרות בגוף המאמר יצא הספר לאור בוורשה 1840.

23 כולל במאה העשרים. המהדורה הראשונה: ש' רומאנילי, משא בערב, ברלין תקנ"ב. ראה רשימת המהדורות: מ' פלאי, סוגות וסוגיות בסיפרות ההשכלה העברית: הז'אנר המשכילי ואביזריהו, תל אביב 1999, עמ' 208.

24 'האפרתי מטראפלזויק, מלוכת שאול, וינה תקנ"ד; למברג 1820; וינה 1829; ורשה תרל"א. לפירוט 12 המהדורות ראה: פרידברג (לעיל הערה 7), ב, עמ' 608. בשנת תשכ"ט נדפס המחזה בסדרת 'דורות' בההדרת ג' שקד.

25 נ"ה ויזל, יין לבנון, אמסטרדם תרל"ה; ורשה תרמ"ד; תרנ"ח.

26 פרידברג (לעיל הערה 7), א, עמ' 199.

27 רשימת מאמריו של לינדא ב'המאסף' ראה: מ' פלאי, שער להשכלה: מפתח מועד להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד-תקע"א), ירושלים תשס"א, עמ' 113.

28 פרידברג (לעיל הערה 7), ג, עמ' 931; ראה גם: קלוזנר (לעיל הערה 16), עמ' 191-192; אופק (לעיל הערה 19), עמ' 18. דברי שבח ל'ראשית למודים' וללינדא ראה: ש"י אברמוביץ, 'עת לדבר', הנ"ל, תולדות הטבע, ג, וילנה תרל"ג, עמ' xxviii-xxix.

ביוגרפיות של המשכילים הראשונים: הדפסות חוזרות של ביוגרפיות או ביוגרפיות חדשות של ראשוני המשכילים, ובמיוחד דמויות מופת כמנדלסון וויזל, אף הן עדות לעניין הרב של דורות מאוחרים באישים אלו. הביוגרפיה 'תולדות הרמבמ"ן [הרב משה בן מנחם (מנדלסון)]' לאייכל נדפסה תחילה בהמשכים ב'המאסף', והופיעה כספר בתקמ"ט, ולאחר מכן נדפסה בשלוש מהדורות נוספות.²⁹

על ויזל נכתבו כמה ביוגרפיות במאה התשע עשרה, החל בביוגרפיה 'זכר צדיק', שכתב דוד פרידריכספלד בשנת 1809, ובביוגרפיה של יוסף חיים בן יצחק זליג קרא (יחבי"ק), שנדפסה בהמשכים ב'המגיד' בשנת 1857,³⁰ וכלה, כעבור כ-30 שנה, בביוגרפיה של קלמן שולמן, שנכללה במהדורת 'דברי שלום ואמת', וזו של שלמה מנדלקרן, שנדפסה ב'האסף'.³¹ עם דמויות המשכילים שזכו לביוגרפיות נמנה גם יצחק אייכל, שעל תולדותיו כתב לטריס בהערצה רבה במהדורתו ל'המאסף'.³²

רשימות ספרים של מדפיסים וספריות פרטיות: מקור לא אכזב לתפוצתם של ספרי ההשכלה נמצא ברשימות ספרים של מדפיסים שהדפיסו ספרים כאלה, כגון אנטון שמיד ומשה לנדאו; ניתן ללמוד מהרשימות האלה אלו ספרים שבו נדפסו במהדורות שונות, וממילא אלו מספרי ההשכלה המוקדמת עמדו על מדה הספרים של המשכיל במאה התשע עשרה.³³ בסוף ספרו של נחמן בר"ש 'עין משפט' נדפסה רשימת הספרים שיצאו בדפוס 'חינוך נערים' של המשכילים בברלין.³⁴ חיפוש מידע על ספריות ואוספי ספרים אף

29 א' אייכל, 'תולדות רבנו משה בן מנחם (תולדות גדולי ישראל)', המאסף, ד (תקמ"ח), עמ' קיג-קמד, קעז-רת, שלו-ססח; ה (תקמ"ט), עמ' לג-סד. המהדורה הראשונה: תולדות רבנו החכם משה בן מנחם, ברלין תקמ"ט; בין המהדורות האחרות: תולדות הרב הכולל החכם החוקר אלהי רבנו משה בן מנחם, וינה תקע"ד; תולדות החכם החוקר אלהי רבנו משה בן מנחם (זמירות ישראל, א, ב), למברג 1860.

30 יחבי"ק, 'תולדות ר' נפתלי', המגיד, א (תרי"ז), גיליונות 26, 30, 33, 36, 37, 51.

31 ויזל, מהדורת שולמן (לעיל הערה 20), עמ' 1-31; ש' מאנדעלקערן, 'תולדות ר' נפתלי הירץ וויזל זצ"ל', האסף, ג (תרמ"ז), עמ' 404-417.

32 מ' לטריס, 'תולדות החכם ר' איצק אייכל ז"ל', הג"ל (לעיל הערה 11), עמ' מא-ג.

33 פלאי (לעיל הערה 5), עמ' 34, הערות 92, 93; עמ' 48, הערה 156. בשנת 1807 פורסמה הודעה בת שני עמודים בשם אנטון שמיד על הוצאת מחזוריים בתרגום לגרמנית מאת וולף היידנהיים, ראה: קול מבשר, וינה תקס"ז (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, L1047). בשנת 1815 פרסם שמיד מודעה בת ארבעה עמודי פוליו על תכניתו להוציא לאור את המהרש"א, ספרי משניות, מאמר על דקדוק לשון המשנה 'מאת המשכיל ר' שלמה לעוויואון', והציע תכנית לרכישת הספרים על ידי חתימה מראש. ראה: מודעה זה שנים רבות, וינה 1815 (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, L736). רשימה בת שמונה עמודים של הספרים שנדפסו בבית הדפוס של לנדא ראה: רשימת הספרים הנמצאים בבית דפוס משה הלוי לנדא בפראג תקצ"ו, פראג תקצ"ו (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, L2428); רשימה נוספת נדפסה ככותרת דומה בשנת תקצ"ט (בית הספרים (שם), L2429). על ספרי השכלה שנדפסו במאה התשע עשרה ראה: ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה, אנטוורפן תרצ"ז, ולדוגמה על הספרים שהוציא אנטון שמיד: שם, עמ' 95-99; וכן: הג"ל, תולדות הדפוס העברי בערים אלה שבאירופה התיכונה, אנטוורפן תרצ"ה.

34 ג' בר"ש בר"א, עין משפט, ברלין תקנ"ו.

הוא עשוי להניב פרות. לדוגמה בשנת תקמ"ד פורסמו ב'המאסף' כמה הודעות על ספריות יודאיקה.³⁵ ידוע כי לכמה מן המשכילים היו ספריות גדולות, כגון ספרייתו של יוסף פרל,³⁶ והסופר ראובן בריינין סיפר בזיכרונותיו שהקים 'ספרייה'.³⁷

חיקויים של סגנונות וסוגות מהספרות המוקדמת: אחת הדרכים להעריך את השפעתה של ספרות הראשונים היא לבדוק באיזו מידה הלכו סופרי ההשכלה המאוחרת בדרכם הספרותית של ראשונים, תוך חיקוי סגנונם וטיפוח סוגות שהיו מקובלות בראשית תקופת ההשכלה. ראוי לבדוק למשל את השפעת 'שירי תפארת' של ויזל על אפוסים תנ"כיים, כגון 'מטעי קדם על אדמת צפון' ו'ניר דוד' לשלום הכהן, 'החשמונאים' ליששכר בר שלזינגר, 'תולדות יוסף' למשה מגדלסון-פרנקפורט, שנדפס בספרו 'פני תבל', וכן 'חיי שמשון' לזיסקינד רשקוב.³⁸ לחובר דיווח על כ-20 חיקויים של 'שירי תפארת' ויצירות שהושפעו מאפוס זה.³⁹

היו סופרים שהצהירו במפורש על חובם לסופרי ההשכלה המוקדמים. רשקוב העיד בעשור השלישי של המאה התשע עשרה על השפעתו של ויזל על יצירתו.⁴⁰ וגבריאל פולק טען בהקדמה ל'קיקיון ליונה' שהלך בעקבות ויזל,⁴¹ ואף אם עשה זאת כדי לקדם את חיבורו, יש בכך ללמד על קרבה ליצירתו של ויזל.

אחת הסוגות הספרותיות שרווחו בראשיתה של ההשכלה הייתה שיחות המתים, ושיחות כאלה נדפסו לאורך כל תקופת ההשכלה, כגון שיחותיהם של שלמה לוויזון, יהודה ליב מיזס ומאיר הלוי אלטר ב'בכורי העתים', ויש בכך עדות להמשכיות של סוגות משכיליות מוקדמות.⁴²

35 פלאי (לעיל הערה 27), עמ' 145-146.

36 קלוזנר (לעיל הערה 16), ב, עמ' 290.

37 ר' בריינין, 'זכרונות', הנ"ל, כתבים נבחרים, מרחביה תשכ"ה, עמ' 415-418.

38 ש' הכהן, מטעי קדם על אדמת צפון, רדליהיים 1807; זולקווא 1818; הנ"ל, ניר דוד, וינה 1834; י"ב שלזינגר, החשמונאים, פראג 1816; מ' מגדלסון (פרנקפורט), 'תולדות יוסף', הנ"ל, פני תבל, אמסטרדם תרל"ב, עמ' 111-138; ז' רשקוב, חיי שמשון, ברסלאו תקפ"ד.

39 פ' לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה², א, תל אביב תשכ"ג, עמ' 76, 146. קלוזנר טען שבחלק מן מקרים בוודאי הושפעו המחברים מן המקרא עצמו ולא דווקא מ'שירי תפארת'. ראה: קלוזנר (לעיל הערה 16), עמ' 148.

40 ראה להלן ליד הערה 61.

41 'נסיתי בהם את מצער כחי לדרך בעקבי החוקר הנשגב, החכם הגדול בתורה ולשון קודש, המשורר אין כמוהו בדורות האחרונים, הרב המפואר כמהור"ר נפת לי הירץ וויזל זצ"ל, אשר אין ערוך אליו כנעום ומירותו בספרו הנחמד שירי תפארת העומד לנס ישרון לתפארת עולם' (ג' פולק, קיקיון ליונה, אמסטרדם תר"ג, עמ' iii). פולק נסמך על ביקורתו של אייכל על 'שירי תפארת' ב'המאסף' וציטט אותו באמרו על יצירתו האפית של ויזל ש'במתכונתה לא נעשתה כמוה מיום שגלו ישראל מעל אדמתם' (שם).

42 לפירוט השיחות השונות ראה: פלאי (לעיל הערה 23), עמ' 49, הערות 6, 7.

חקר מוטיבים ספרותיים עשוי אף הוא לגלות זיקות לספרות המוקדמת. לדוגמה השימוש במוטיב האביב, שחזר והופיע בשירי ההשכלה לכל אורך המאה התשע עשרה.⁴³ זיכרונות סופרים על התקבלות ספרות ההשכלה וסופרי ההשכלה: האם עמדו ספרי המשכילים הראשונים וכרכי 'המאסף' לרשות המשכילים בדור השני? משכילים סיפרו בזיכרונותיהם על זמינות 'המאסף' וספרי השכלה מן הדור הראשון בתקופת ההשכלה השנייה. אברהם גוטלובר כתב בזיכרונותיו כי בהיותו בן עשר, בשנת תקפ"א, 35 שנה לאחר מותו של מנדלסון, כבר היו בעיר מולדתו קונסטנטיין-ישן שבפלך ווהלין ברוסיה ספרי התנ"ך עם ביאור ותרגום-אשכנזי וכן ספרי ויזל, ספרי דקדוק ושורשים של בן-זאב, המאספים ועוד, וגם הסטירה 'כתב יושר' לשאול ברלין הגיעה לידיה.⁴⁴ מרדכי אהרן גינצבורג סיפר באוטוביוגרפיה שלו כי 'פעדאן' (פיידון) הגיע לידיה וכי לאחר קריאתו עלה ערכו של מנדלסון בעיניו.⁴⁵ ואילו משה ליב ליליינבלום דיווח על רכישת ספר 'חכמת שלמה' עם פירוש 'רוח חן' לוויזל ועל השפעתו עליו, וכן מסר על ספרים נוספים שנדפסו 'בק"ק קעניגסבערג', המקרבים אותו ממרחק השנים למרכז ההשכלה הגרמני, והזכיר גם את ספרו של בן-זאב 'תלמוד לשון עברי'.⁴⁶ בריינין אף הוא דיווח על השפעת ספרו של בן-זאב 'תלמוד לשון עברי', וכן על חומש ותנ"ך (!) עם ביאורו של 'משה דסאואר' (מנדלסון).⁴⁷

43 על השימוש במוטיב זה בראשית התקופה ראה: מ' פלאי, דור המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם הסיפרותית של חלוצי המאסף, כתב-העת העברי הראשון, להשכלה העברית בראשיתה (תקמ"ד–תקע"א), תל אביב תשס"א, עמ' 42–45, ועל התפתחות תופעה זו ב'בכורי העתים' ראה: הנ"ל (לעיל הערה 5), עמ' 74–75, 108. דוגמה לשירה המוקדשת לאביב ראה: ש"ז זליגסון, האביב, ברלין תר"ה. וראה: 'האפתי', 'דרכי התיאור בשירת ההשכלה, לפואטיקה של השירה העברית בתקופת ההשכלה, בייחוד בהשוואה לשירת דור ביאליק', הספרות, ב, 1 (ספטמבר 1969), עמ' 26–39; נדפס שנית: הנ"ל, המראות והלשון, תל אביב תשל"ז, עמ' 9–33.

44 א"ב גוטלובר, 'הגיזרה והביניה: לקורות התפתחות ההשכלה בישראל בארץ רוסיה ופולין', הנ"ל, זכרונות ומסעות, ב מהדורת ר' גולדברג (דורות), ירושלים תשל"ז, עמ' 72; הנ"ל, זכרונות מימי נעורי, א, ורשה 1880, עמ' 26 (על 'תלמוד לשון עברי' לבן-זאב), 19 ('באור מלות ההגיון' עם ביאור הרמב"ן [מספרי העמודים משובשים]); ב, ורשה 1881, עמ' 11 (על ויזל ודור המאספים); ג, ורשה 1881, עמ' 31 (על 'כתב יושר' [תקנ"ה], הסטירה של ברלין להגנת ויזל, ו'תולדות הרמב"ן'), 34 (על אייכל); נדפס שנית במהדורת גולדברג, א, עמ' 78 (על 'תלמוד לשון עברי' לבן-זאב), 81–82 ('באור מלות ההגיון' עם ביאור הרמב"ן), 229 ('כתב יושר').

45 מ"א גינצבורג, אביעזר, וילנה תרכ"ד, עמ' 115–119, וזכרו שם ספרי השכלה נוספים.

46 מ"ל ליליינבלום, 'חטאת נעורים', קבוצת מאמרים בשאלות החיים ודברי בקרת (תר"ל–תר"ם) (כל כתבי משה ליב ליליינבלום, ב), קראקא תרע"ב, עמ' 219, 231; מהדורה זו יצאה בדפוס צילום, תל אביב תשכ"ז; מההדורה הראשונה: צלפחד בר חשים התווה: [משה ליב ליליינבלום], חטאת נעורים או וידוי הגדול של אחד הסופרים העבריים, וינה תרל"ז. ראה: מ' פלאי, במאבקי תמורה: עיונים בהשכלה העברית בגרמניה בשלהי המאה הי"ח, תל אביב תשמ"ח, עמ' 35–45.

47 בריינין, 'זכרונות', הנ"ל (לעיל הערה 37), עמ' 407, 477.

במרכזי ההשכלה עברו ספרי ההשכלה המוקדמת מיד ליד. במקומות רחוקים ומבודדים כנראה לא היו ספרי השכלה, אלא אם כן התגורר במקום משכיל מבוסס. כך למשל סיפר ליליינבלום על התודעותו לבחור שהיו לו ספרי השכלה, ואף בריינין כתב בזיכרונותיו על מלמד-משכיל שהיה לו 'ארגז מלא ספרות השכלה' ועל הקשיים להשיג ספרי השכלה.⁴⁸ ואילו מרדכי זאב פייארברג סיפר לאחד העם באחת מאיגרותיו שלא עמדו לרשותו ספרים (ספרי השכלה).⁴⁹

הערכות מעמיקות של סופרים ומבקרים: התייחסויות לספרות ההשכלה המוקדמת במסגרת עיונים ספרותית מעמיקים עשויות אף הן להעיד על התקבלותה ועל ראייתה כשייכת לספרות הקנונית. דוגמות לכך יש בעיסוק בוויזל וביצירתו בחיבור של לוזיון 'מליצת ישורון', הון בפואטיקה, וכן בדיוגו של דב גינצבורג בהגדרות הפואטיות של המשכילים (ראה להלן). על היגדים ישירים המהללים את ספרות ההשכלה המוקדמת ראה להלן.

בתקופתיה המאוחרות של ההשכלה נדפסו אפוא מחדש הספרים החשובים של ההשכלה המוקדמת והיו קוראים לספרות זו, אם כי היקף תפוצת הספרים אינו ברור. לא זו בלבד אלא שאם נידרש לתאוריית ההתקבלות של האנסיאוס, יש להניח כי הספרות היפה, כדוגמת 'שירי תפארת' של ויזל, הלמה את אופק הציפיות של הקוראים.⁵⁰ האפוס עמד בדרישות האסתטיות של ספרות ההשכלה: שיבה לתנ"ך, שימוש בלשון תנ"כית, הצגת יופיו של התנ"ך, חזרה לימי קדם של האומה וכתבת שירת גבורה פסידו-קדומה, והקוראים, שהיו אמונים על ספרי התנ"ך ועל הפרשנות המדרשית, יכלו ליהנות ממנו הנאה אסתטית מלאה.

ההערכה לדמות המופת של ההשכלה משה מנדלסון

בבירור התקבלותה של ספרות ההשכלה הגרמנית חשוב לציין את התקבלות סופרים ויצירותיהם. אביא אפוא כמה ציוני דרך בהערכת שתי הדמויות המרכזיות של ההשכלה המוקדמת, מנדלסון וויזל, וכן בהערכת 'המאסף' וסופריו, המאספים, בכתביהם של משכילים בתחילת המאה התשע עשרה.

48 ליליינבלום, קבוצת מאמרים (לעיל הערה 46), עמ' 226; וכן: בריינין (שם), עמ' 396-399 ואילך.

49 'צרור מכתבים אל אחד-העם', כתיבי מרדכי זאב פייארברג, תל אביב [תשי"ט], עמ' 163.

50 H. R. Jauss, *Toward an Aesthetic of Reception, Theory and History of Literature*, II, Minneapolis 1982, pp. 3-45, esp. pp. 18ff.

באנד החיל את התאוריה של יאוס בדבר התקבלותם של טקסטים ספרותיים על ספרו של ויזל 'שירי תפארת' ועל ספרו של רמח"ל 'לישרים תהלה', ראה: A. Band, 'The Beginning of Modern Hebrew Literature: Perspectives on "Modernity"', *AJS Review*, 13 (Spring-Fall 1988), pp. 1-26. באנד טען שאכן הדפסתן החוזרת של מהדורות של שתי היצירות הללו מעידות על התקבלותן. אך הוא סבר ש'שירי תפארת' שימשה כ'אופק משתנה' ולא מילאה את אופק הציפיות של הקורא משום שהיא הציעה צורה חדשה של שירה (שם, עמ' 17).

אישיותו ופועלו של מנדלסון לקידום ההשכלה מבית ומחוץ ולגישור בין ההשכלה היהודית לנאורות הגרמנית וכו' להעריצה ולהוקרה בחוגי המשכילים ועמיתיהם בנאורות הגרמנית בימי חייו ומיד לאחר מותו.⁵¹ ככל שהתפשטה ההשכלה במאה התשע עשרה, תחילה בגליציה, כן התעצמה דמותו כאיש מופת, כאבי ההשכלה העברית והיהודית וכמי שסייע בתחיית השפה העברית. יהודה ליב בן־זאב, סופר בן דור הביניים, ראה במנדלסון את מנהיגה של ההשכלה העברית ומי שסייע בתחיית השפה העברית באמצעות מפעל ה'ביאור'.⁵²

בתקופה השנייה של ההשכלה, תקופת גליציה, ניתן ביטוי נרחב לשבחיו של מנדלסון בכתב העת 'בכורי העתים'. עורך השנתון, המשכיל האיטלקי יצחק שמואל ריג'ו (יש"ר), ציין במאמר הפתיחה לכרך של שנת 1829 מלאות 100 שנה להולדתו של מנדלסון. הוא ראה ברמבמ"ן את מי שהעלה את היהודים על פסי הקדמה. ניסוחיו עשויים להזכיר את דברי השבח שאמרו המשכילים הראשונים על מנדלסון בחייו ולאחר מותו. לדבריו מנדלסון הוא 'אשר שלח לנו האלהים [...] להגיה חשכת סכלותנו, להדריכנו על במותי החכמה ולטוב לנו כל הימים'.⁵³ במאמרו יש גם חידוש מעניין – לדבריו מנדלסון 'היה הראשון הגותן יד להוצאת ספרים כאלה', 'ספרי תקופה [פער־אדישע שריפטען]', כלומר כתבי עת. זו הפעם הראשונה שמנדלסון הוצג כאבי כתבי העת המודרניים בעברית. בין אם התכוון יש"ר ל'קהלת מוסר', שערך מנדלסון, ובין אם התכוון ל'המאסף', שעורכיו הלכו לאורו של מנדלסון, בוודאי ביקש להזמין על קו הנמשך ממנדלסון וסיעתו עד 'בכורי העתים'. יש"ר אכן הדגיש כי השפעתו של מנדלסון לא הצטמצמה לימי חייו ולסביבתו הקרובה, אלא התגברה לאחר מותו עד לזמן כתיבתם של הדברים: 'ניצוצי המדע נהיו לאחר מותו לאש בוערה שלהבת יה, זה האיש הנכבד אשר הורה לנו דרך זו נלך להחיות נפשותינו כהיום הזה'.⁵⁴ על כן פנה העורך אל הקוראים והסופרים לציין יובל זה כ'שנת קודש [...] שנת חג לכל הנוסעים אחרי דגלו, שנת שבתון לחפצים לראות בטובת עמנו, והוא קרא לסופרים להמשיך בדרכו של מנדלסון, וכינה אותו 'מורנו וצ"ל'.

העריצה ללא שיעור למנדלסון באה לידי ביטוי גם במאמר שכתב העורך הבא של 'בכורי העתים', הסופר וחוקר הארמית יהודה ייטלש, מאמר שאף הוא הוקדש למלאות 100 שנה להולדתו של הפילוסוף היהודי.⁵⁵ ייטלש העלה במאמרו הצעה המשקפת את תפיסתו בדבר

51 על דמותו כפי שהצטיירה בעיני המשכילים ראה: מ' פלאי, משה מנדלסון: בכבלי מסורת, תל אביב תשל"ב, עמ' 88–114.

52 'זוא הרים קרן הלשון [...] וע"י ספריו בקשו רבים וישוטטו לדעת חכמה ובינה ולהבר שפתם בלמוד הלשון והמליצה' (י"ל בן־זאב, 'הצעה', ה'נ"ל, אוצר השורשים, וינה תקס"ו, עמ' [17–18]).

53 יש"ר, 'פתיחת בכורי העתים לשנת ה' תקפ"ט', בכורי העתים, ט (תקפ"ט), עמ' 3–4.

54 שם, עמ' 3.

55 'ייטלש, 'ראשית בכורים לספר בכורי העתים שנת ה' תקצ"א לפ"ק', בכורי העתים, יא (תקצ"א), עמ' 23–26.

מקומה של ההשכלה בתולדות ישראל: הוא הציע לקבוע את תאריך הולדתו של מנדלסון בלוח היהודי 'לזכר עולם! למען ידעוהו דור אחרון'. לדבריו על היהודים לזכור לברכה את הפעולות שעשה מנדלסון למען עמו בשלושה תחומים עיקריים: הפצת החכמה והדעת בעמו, ביאור התורה ותרגומה והגברת ידיעת העברית. ייטלש הזכיר גם את פעולתו של מנדלסון בקרב הלא יהודים: מחשבתו הפילוסופית הוכרה על ידי חכמי האומות, וכך רמה קרן ישראל והוחזר כבודו כפי שהיה בימי קדם.⁵⁶ בד בבד עם קביעת תאריך לידתו של מנדלסון בלוח היהודי ביקש ייטלש להדגיש בחינוך התלמידים את ההכרה בגדולתו. לשם כך יש להקים 'מצבת אבן בכל בתי ספר אשר לנערי בני ישראל, ויוחרת בצפרן שמיר עליה, יום לידתו יום מותו', וכן תיחרת האמרה הידועה על מנדלסון שנדפסה ב'המאסף': 'קשט ודת צרורה באופל מני דור דור / עדי אמר אלהים: יהי משהו ויהי אורו'.⁵⁷ ייטלש הציע גם לקיים יום זיכרון למנדלסון בבתי הספר ולציין את תרומתו לעם היהודי. את הצעתו לקביעת יום זיכרון למנדלסון השווה ייטלש ליום הזיכרון למשה רבנו, שנקבע במסורת לז' אדר. בהצעה זו ניסה המשכיל לחדור אל תוך הלוח היהודי ולקבוע את ההשכלה העברית ואת מייסדה באמצעות תאריך היסטורי כתופעות חשובות בתולדות היהדות והיהודים.

הערכת יצירתו של נפתלי הרץ ויזל

המאור השני מ'שני המאורות' של השכלת ברלין היה ויזל, והביקורת על יצירתו משקפת במידה רבה את הביקורת על ההשכלה הגרמנית בכללה. תפיסה זו של ויזל נמשכה לאחר פטירתו, בעיקר בעקבות הביוגרפיה של דוד פרידריכספלד, שראה בו 'גואל נאמן' של 'המליצה העבריה'.⁵⁸ גם סופר כשלום הכהן, שראה ברמח"ל את מחוללה של הפריחה הספרותית במאה השמונה עשרה, ציין את ויזל כממשיכה ומבססה של תחיית הספרות.⁵⁹ בעשור השני של המאה התשע עשרה כבר נכנסו ויזל ושירתו לקנון הספרותי העברי, והמשורר והחוקר שלמה לוויזון כלל מובאות משירתו של ויזל בין הדוגמות מן השירה המקראית והספרות העולמית בספרו התאורטי על דרכי השירה 'מליצת ישורון' (תקע"ו, 1816). לוויזון העריך אפוא את שירתו של ויזל כספרות מקובלת, כינה אותו 'המשורר השלם', ושיבח את שירתו ('מה נשגבה מליצתו!').⁶⁰ ההערכה החיובית לסופרי ההשכלה הראשונים ובמיוחד לוויזל גברה בהמשך דרכה של

56 שם, עמ' 23.

57 שם, עמ' 24. ראה על אמרה זו: פלאי (לעיל הערה 43), עמ' 145, הערה 80, ומאמרי הנזכר שם.

58 ד' פרידריכספלד, זה ספר זכר צדיק, אמסטרדם 1809, עמ' יא. עוד על השפעתו של ויזל ראה: פלאי (לעיל הערה 46), עמ' 67.

59 ש' הכהן, 'Vorrede', ה"ל, מטעי קדם, 1807 (לעיל הערה 38), עמ' iv.

60 ש' לוויזון, מליצת ישורון, וינה 1816, דף נב ע"ב, נה ע"א.

ההשכלה: זיסקינד רשקוב, מחבר אפוסים מקראיים ואיש ברסלוי, העיד כאמור בעשור השלישי של המאה התשע עשרה על השפעתו של ויזל על יצירתו 'חיי שמשון', וציין כי הוא עצמו הלך 'בעקבות ראש משוררי זמננו בעל מחבר שירי תפארת, לעשות צלם דמות תבנית בבואה דבבואה מעשהו היקר מכל כלי חמדה'.⁶¹ בדבריו יש עדות נוספת לכניסת יצירתו זו של ויזל לקנון הספרותי העברי החדש, ולהשפעתה על אפיגונים, סופרים מתחילים וידועים כאחד, לכתוב אפוסים מקראיים.

התקבלותו של ויזל וראייתו כאחד ממחדשי הספרות העברית התחזקה בהערכתו של משה מגדלסון-פרנקפורט, שכינה את ויזל, באותו זמן לערך, 'מחדש המליצה העברית'.⁶² מגדלסון-פרנקפורט קבע כי יצירתו של ויזל השפיעה לדורות, ותלה בו את הכתיבה הפיוטית שבאה בעקבותיו.⁶³ תרומתו הסגולית של ויזל הייתה ביצירה העברית. לדברי מגדלסון-פרנקפורט 'דיו רב לו בידיעת לשון עבר ודברי חז"ל, ומשורר גדול עד להפליא, כאשר נראה משיירו היקרים ובפרט משיירי תפארתו'.⁶⁴ מגדלסון-פרנקפורט ראה בוויזל ובשולם [ה] כהן את שני המשוררים הגדולים באשכנז.⁶⁵ ולדבריו ייחודו של ויזל בכך שהיה 'חוקר ומפרש ומשורר' ומחדש השירה העברית, ועם זאת היה גם 'תורני גדול' – שילוב שמגדלסון-פרנקפורט העריך במיוחד. ואף על פי כן הוא מתח עליו ביקורת כיוון שב'שירי תפארת', במקום להיות משורר, שאף להיות פרשן, והאריך במקום שהמקראות קיצרו.⁶⁶ למרות הביקורת, סיכומו על ויזל חיובי ביותר, והוא לא היסס לקבוע את מקומו בספרות הדורות משום פועלו הספרותי והשפעתו הנמשכת: 'סוף סוף זה האיש הוא מופת דורו, וזכרו לא יסוף דור דור, כי הוא הראשון אשר פקח עיני עורים, ויראתו וגודל מליצתו יתן לו שם כשמות הגדולים אשר בארץ'.⁶⁷

התקבלותו של ויזל בהשכלה הגליציאית הייתה נלהבת לא פחות. אציין בקצרה בשלמה יהודה רפפורט (ש"ר) שיבח את ויזל ואת יצירתו הפיוטית והעריך את 'שירי תפארת' כשירת קודש לכל דבר וכהמשך לספרות הדורות. לדבריו לא נכתבה יצירה דוגמת 'שירי תפארת' מעת פסו שירי קדש', וראוי היה שהם ייקראו כפיוטים בחודש ניסן.⁶⁸ ברור אפוא שש"ר ראה את חשיבות שירתו של ויזל לא בהיותה יצירת ספרות מודרנית וחדשנית, אלא

61 רשקוב (לעיל הערה 38), עמ' 6.

62 מגדלסון (פרנקפורט) (לעיל הערה 38), עמ' 138. הדברים נכתבו בשנות העשרים של המאה התשע עשרה.

63 'זמננו למדו כל משוררי הזמן היהודים לעזוב דרך עקש, ולהרים קולם בשיר ישר ומשובח, ונוכל לקרותו מחדש המליצה העברית' (שם).

64 שם, עמ' 138.

65 שם, עמ' 98.

66 שם, עמ' 139.

67 שם.

68 ש"ר רפפורט, 'שארית יהודה', בכורי העתים, ח (תקפ"ח), עמ' 184.

כהמשך לספרות הדורות. הערכה מיוחדת זו עולה בקנה אחד עם העובדה שההקדמה שבה הציג ויזל את דרכו הפיוטית ב'שירי תפארת' מתוך זיקה לטקסט המקראי השפיעה על שיי"ר ושימשה נר לרגליו במחזה המקראי 'שארית יהודה', שעובד על פי רסין.⁶⁹

השפעתם והתקבלותם של 'המאסף' וספרות דור המאספים

פריצת הדרך של 'המאסף' ככתב עת עברי מודרני נתנה את אותותיה בספרות העברית שנים רבות והעידה על התקבלות אחד מאפיקי היצירה של ספרות ההשכלה הגרמנית. בין ממשיכי דרכם של עורכי כתבי העת היה הסופר, המשורר והעורך שלום הכהן, שהתאבק בעפר רגליהם של ראשונים, ושהיה מפעילי ההשכלה במשך תקופה ארוכה. הכהן קיבל עליו בשנת תקס"ט (1809), כעשר שנים לאחר שחדל 'המאסף' להופיע, לחדש את הוצאת כתב העת. חידושו של כתב העת העברי הראשון נבע משאיפה להמשיך את מפעלם של סופרי דור המאספים, אך כעבור שלוש שנים, בתקע"א, נסגר העיתון והופעתו הופסקה. כעבור כעשור, בשנת תקפ"א (1820/1), יסד הכהן את כתב העת העברי השני, 'בכורי העתים', והוא הופיע כשנתון עד שנת תקצ"ב (1831/2). כאמור בשמונת הכרכים הראשונים של 'בכורי העתים' פורסם חומר רב מארבעת הכרכים הראשונים של 'המאסף', וזאת כנראה מתוך הערכה לכתב העת הראשון ובעקבות דרישה מצד משכילים לפרסום חומר מתוכו, לאחר שחבורות 'המאסף' אולו מן השוק ולא היו זמינות למשכילים הצעירים. עדות לכך יש בהודעה פומבית שפרסם אנטון שמיד על תכניתו להוציא לאור את השנתון 'בכורי העתים'. המו"ל ציין כי אחת הסיבות להוצאת כתב עת חדש היא דרישת קהל המשכילים לקרוא מבחר מן המאספים, סופרי 'המאסף', האהובים.⁷⁰ העניין המתמשך ב'המאסף' בא לידי ביטוי, כאמור, גם בניסיונות להוציא כתבי עת נוספים באותו שם.⁷¹

בתקופה השנייה של ההשכלה התקבלו כמה מכתבי דור המאספים כספרות קנונית, כפי שנראה מדבריו של המשורר דב בר גינצבורג.⁷² הוא העלה לדיון ביקורתי את הגדרותיהם הספרותיות של המשכילים הראשונים, כיואל ברי"ל (בעניין 'משל חידה') ויצחק אייכל, וקיבל או דחה אותן.⁷³ הוא אף תיקן את אייכל בביקורתו על 'שירי תפארת' של ויזל שנתפרסמה ב'המאסף' בדבר מהות השיר הסיפורי, באמרו ששיר כזה יש להגדירו שיר

69 שם, עמ' 185.

70 א' שמיד, 'אניקנדינג איינעס פאלשטענדיגען איזראעליטישען קאלענדערס אויף דאו יאהר תקפ"א. אונטער דעם טיטעל: עתים מזומנים [...] / בכורי העתים, א (תקפ"א), הודעה בשלושה עמודים בלתי ממוספרים בסוף הכרך.

71 ראה לעיל ליד הערות 8-10.

72 ב"ג מבראד (ד"ב גינצבורג), 'הקדמה', רמח"ל, לשון למודים, סדילקוב תקצ"ו, עמ' 1-14 (=הקדמת הספר, רמח"ל, ספר לשון למודים, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים ותל אביב תשי"א, עמ' 9-14).

73 שם, עמ' 3-4.

לירי, ואגב דיונו זה הציג את התאוריה שלו על מהות השיר. גינצבורג קיבל עליו להגדיר את ספרות המשכילים לפי תחומי היצירה השונים, ובכך העיד על התקבלותה, וכי הגיעה עת סיכום, הגדרה והערכה. לדוגמה, את 'שירי תפארת' של ויזל הגדיר 'שיר גבורים'.⁷⁴ הוא הביא דוגמות מן 'המאסף' וכן מכתובתם של ויזל, דוד פרנקו-מינדיס ואפרים לוצאטו.⁷⁵ הייתה זו אפוא התייחסות ספרותית-ביקורתית מעריכה של דור שני לספרותם של ראשונים.

סופרי 'בכורי העתים' גילו מודעות להתפתחותה של ההשכלה ולרקעה ב-40 השנים שקדמו להופעת השנתון, ובעיקר לתרומתו ולהשפעתו של 'המאסף' ולכתיבתם של המאספים. אחד ממשתתפי כתב העת, הסופר והמשורר הפורה דוד זמושץ, איש ברסלוי, ליד 1789, שפגש את אחרוני המשכילים המוקדמים,⁷⁶ פרסם שיר הלל לכבודם. זמושץ כתב את שירו זה 'בעת נצני המאספים נראו שנית במחנה העברים בספרי בכורי העתים אשר זה חדש ימים שמחתי לראות' (בראש השיר).⁷⁷ השיר עוסק בהשכלה ובתרומת 'המאסף' וסופריו, ומהלל את 'בכורי העתים' כהמשך ל'המאסף'. המשורר מפליג בחשיבות מפעלם הנחשוני של ראשוני המשכילים שהשתתפו בכתב העת הראשון באמרו: 'פֶּל שְׁעָרֵי הַבֵּינָה / בְּמֵאֲסָפִים נִפְתְּחוּ, / בְּכָל עֶבֶר וּפְנֵה / עֲנֻבֵיהָ פָּרְחוּ. / מֶה רָמוּ וְנִפְלְאוּ!'. הוא מבכה את הפסקת הופעתו של 'המאסף', כי אז 'חָדְלוּ פִסוּ אֲבִירִים, / לְשׁוֹן חֻכְמַת, / וְחִדּוֹתֶם / זֶה יָמִים כְּבִירִים, / [...] הַחֻכְמָה וְהַתְּבוּנָה / כָּמַת מִלֵּב נִשְׁכַּח, / נִטְשׁוֹת הַשִּׁיר וְרִנָּה / כְּאִגְמוֹן רֵאשׁוֹן שָׁחוּ –!'. עתה, עם הופעת 'בכורי העתים', חזרה עטרה ליושנה: 'שׁוֹחֲרֵי מְלִיצָה, / יוֹדְעֵי עוֹ הַלְשׁוֹן, / נִחְגְּרוּ חֲדָה וְדַצָּה, / [...] אֶת גְּדֻלָּה יִכִּירוּ, / וְהוּא נוֹשֵׂא תְּפִילָה לְהַצְלַחְתָּם. / המשכילים המאוחרים הכירו אפוא בהשפעתם הנמשכת של המאספים הראשונים כמי שפתחו את השער לתבונה ולהשכלה.

תחילת ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית:
ריב"ל – ההשכלה המשך ליהדות ההיסטורית

בסקירת היחס לספרות ההשכלה הגרמנית בהמשך תקופת ההשכלה אפשר להבחין בארבעה גלים עיקריים, המציינים מגמות בהערכת ספרות זו בקרב משכילים מאוחרים ובהתקבלותה. הגל הראשון היה בשנות השלושים של המאה התשע עשרה, עם ראשית

74 שם.

75 שם, עמ' 7-8 ('המאסף'), 11 (ויזל), 12 (מינדיס), 14 (לוצאטו).

76 לדברי זמושץ הוא פגש את מנחם מנדל ברסלוי (ברעזע) (1761-1827), שהיה מראשוני המשכילים, וששמו מופיע בין יוזמי 'נחל הבשור'; ברסלוי השתתף ב'המאסף', ופרסם את המחזה האלגורי 'לדות ובחרות'. ראו: ד' זמושץ, 'החרוך והעצל או יד הרוצים תעשיר', ברסלאו תקע"ו, עמ' 4.

77 ד' זמושץ, 'כל שערי הבינה', בכורי העתים, ח (תקפ"ח), עמ' 255-256.

העיון ההיסטוריוגרפי בספרות העברית לדורותיה בכתיבתם של יצחק בר לווינון (ריב"ל) ושמואל יוסף פין, אשר המשיכו למעשה את הדיון בפריודיזציה של היהדות שניהלו בתחילת המאה התשע עשרה יהודה ליב בן-זאב ושלום הכהן.⁷⁸ הגל השני בא לידי ביטוי בביקורת הספרותית שהתפתחה בשנות השישים של המאה התשע עשרה, ועיקרו במשנתם של אברהם אורי קובנר ואברהם יעקב פאפירנא, שעסקה בין השאר בספרות ההשכלה המוקדמת. הגל השלישי, בשנות השבעים והשמונים, התחיל בביקורת החריפה שמתח פרץ סמולנסקין על מנדלסון ועל השכלת ברלין. ואילו הגל הרביעי היה בשלהי המאה התשע עשרה, בהגותם של סופרי 'המהלך החדש' וספרות התחייה, ובעיקר בביקורתו של מרדכי אָהרנפרייז.

תמרוך בולט במחשבה ההיסטוריוסופית של הספרות העברית נמצא בספרו של ריב"ל, מהוגי ההשכלה ברוסיה, 'תעודה בישראל', שהוא כתב אפולוגטיקה על ההשכלה.⁷⁹ ביסוד החיבור עומדת התפיסה שההשכלה אינה אלא המשך ליהדות ההיסטורית, וכי הדורות שלובים אלה באלה ומובילים בסופם להשכלה. לפי תאוריה זו, עיקריה של ההשכלה המודרנית היו קיימים למעשה בדורות עברו, ובכולם הצטיינו גדולי ישראל בהשכלה. יהדות והשכלה – אחיות תאומות הן בתפיסתו זו של ריב"ל. בין חכמי ישראל בדורות האחרונים ששילבו חכמה ומדע מנה ריב"ל את ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל), ר' יעקב עמדין ור' ישראל זמושץ, ובתוך כך שרבב גם את מנדלסון בין גדולי ישראל אלו.⁸⁰ הערכתו של ריב"ל את ההשכלה העברית בגרמניה התגבשה כעבור 11 שנה בספרו 'בית יהודה'.⁸¹ ריב"ל הציג בספר זה פריודיזציה של ההיסטוריה הרוחנית של עם ישראל, המחולקת לעשר תקופות עיקריות, ובתקופה האחרונה, משנת תק"ל (1770) לערך, כלל את צמיחת החסידות ואת תחילת פעילותה של תנועת ההשכלה. הוא קבע כי תנועת ההשכלה התפתחה בגרמניה וחוללה תחייה תרבותית, לשונית, ספרותית וחינוכית. תרומת המשכילים הראשונים התרכזו בתיקונים בחינוך ובייסוד בתי ספר מודרניים, בפירושים לתנ"ך, בלשון ובדקדוק, במידות ובמוסר. ריב"ל הכתיר את ראשוני המשכילים בתארים מפוארים: 'חכמים גדולים מופלגים [...] ומשוררים נפלאים [...] [ו] חוקרים גדולים ופילוסופים',⁸² תארים שגם אם יש בהם הכללה מרחיקת לכת, בוודאי מעידים על יחסו

78 מ' פלאי, "קיום הלשון בקיום אומתה" – פריודיזציה בתפיסת השפה והספרות של סופר ההשכלה יהודה ליב בן זאב, לשוננו לעם, נד (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 170-178. 'מורה נבוכי הזמן של רנ"ק, הון בפריודיזציה של היהדות, יצא לאור לאחר מותו, בשנת 1851, אך חלקים ממנו נדפסו תחילה בכ"רם חמד'.

79 לווינון (לעיל הערה 21).

80 שם, עמ' 151.

81 י"ב לווינון, בית יהודה, ורשה תרל"ח (המהדורה הראשונה של הספר נדפסה בוילנה תקצ"ט).

82 שם, ב, עמ' 143; נדפס גם: ג' אלקושי, ניצני ההיסטוריוגרפיה והביקורת בספרות העברית החדשה (לקט מקורות), תל אביב תשכ"ה, עמ' 28.

החיובי לאותם אישים. בהתייחסו לכתביהם הפנה ריב"ל את הקורא אל 'ספרי המאספים הראשונים והאחרונים'.⁸³ מבין המשכילים הראשונים החשיב ריב"ל במיוחד את מנדלסון, והוא כלל אותו בין אישי המופת בדורות האחרונים. הוא כינה אותו 'החכם החוקר אלהי אבי חכמי זמנו רבינו משה מדעסווא', כינויים דומים לאלה שנקט ב'תעודה בישראל'.⁸⁴ תפיסת דמותו של מנדלסון בתיאורו של ריב"ל – על אף דברי הקילוס והתהילה הנשגבים – אין בה כל חידוש, והיא מסכמת את ראייתם של המשכילים עוד בחייו של מנדלסון ומיד לאחר מותו, ויש לציין בהקשר זה כי ריב"ל הכיר את ספרות הראשונים, ואף ציטט מהביוגרפיה של אייכל על מנדלסון.⁸⁵ אך במקביל הוא הזכיר את ר' אליהו מוויילנה (הגר"א), ש'היה חכם גם בכמה חכמות, ומדקדק גדול'.⁸⁶ ריב"ל היה נאמן אפוא לדרכו, וכבספרו הקודם, 'תעודה בישראל', השתדל להרחיב את גבולות ההשכלה ולכלול בה אנשי מופת ברבנות שהיו פתוחים ללימוד מקצועות חול, מדע, דקדוק וכדומה, מקצועות שנכללו במצעה האידאולוגי של ההשכלה העברית. תפיסתו הייחודית של ריב"ל השפיעה על הוגי הדעות בין המשכילים המתונים, כגון ש"י פיין, ועל תפיסתם את מהות ההשכלה – כפי שהיא או כפי שדימוה לעצמם – כתופעה חיובית.

ריב"ל הכיר בהשפעתה של ההשכלה הגרמנית לאחר זמנה ובתרומתה להתפתחות ההשכלה בגליציה, בצרפת, בהולנד ובארצות המערב האחרות.⁸⁷ עם זאת הוא העריך את ההשכלה העברית בגרמניה בראייה היסטורית מכלילה תוך שימוש בסופרלטיבים המקובלים, מבלי להיכנס לפרטים או לנושאים ספרותיים מובהקים ולהערכה מעמיקה.

פיין: יחס חיובי להשכלת ברלין; היהדות – 'השכלה דתית'

המגמה לעמוד על ייחודה של ההשכלה הגרמנית שהחל בה ריב"ל נמשכה בכתיבתו של אחד מסופרי ההשכלה המתונה בליטא, הסופר, המבקר והעורך שמואל יוסף פיין. פיין בחן את תופעת ההשכלה וזיהה את ראשיתה בשני מקומות, באיטליה ובגרמניה.⁸⁸ בהשכלת

83 לווינון (שם).

84 שם, עמ' 141; וראה: לווינון (לעיל הערה 21), עמ' 151. ריב"ל כינה שם את מנדלסון 'איש המופת האדם הגדול נור חכמי זמנו, ה"ה [החכם הגדול] הרב החוקר האלקי הרמב"מ זצ"ל, הנודע לשם ולתהלה בכל קצו ארץ ואים רחוקים בספריו המחוכמים'.

85 לווינון (לעיל הערה 21), עמ' 151.

86 לווינון (לעיל הערה 81), עמ' 141.

87 שם, עמ' 143.

88 'שתי גולות הזהב אשר הריקו מעליהם זהב ההשכלה והמליצה לכל סופרי ומליצי ישרון' (ש"י פיין, 'בקורת ספר שירי שפת קדש' [מאת אד"ם הכהן], פרוזי צפון, ב [תר"ד / 1844], עמ' 92; נדפס גם: מקורות לתולדות הבקורת בתקופת ההשכלה: חומר לסמינריון של פרופ' הלקין, ירושלים תשכ"א, עמ' 270; אלקושי [לעיל הערה 82], עמ' 30).

איטליה הוא הכיר בתרומתם הספרותית של משה חיים לוצאטו ושל אפרים לוצאטו. את חידוש הספרות והשפה העברית באיטליה תלה פין בהשפעת רוח ההשכלה בארץ זו ובפתיחות שאפשרה למשכילים לשלב לימודי קודש ולימודי חול באופן רציונלי בלא כל חשש להתנגשות – תאוריה שכבר העלה המשכיל האיטלקי יצחק שמואל ריג'יו ב'בכורי העתים'.⁸⁹ ההשכלה באשכנז התפתחה אמנם לאחר ההשכלה באיטליה, אך לדברי פין 'גדולה ועליונה היא במעלה'. הוא העריך במיוחד את גישתם הטהרנית של משכילי ברלין לשפה, ולמעשה ייחס להם את חידוש השפה, בכך שיצקו 'מים טהורים ממקור שפת קדש הקדומה'.⁹⁰

פין התייחס באופן חיובי ביותר לסופרי ההשכלה הראשונים. הוא העריך את תרומתם המגוונת לפי אפיון כתיבתם: את מנדלסון הוא אפיין כמקור ההשפעה, את ויזל – כמשורר, את יצחק סאטאנוב – כממשל, ואת ברי"ל, אייכל ובן-זאב – כפרשנים.⁹¹ פין קבע את חשיבותה הרבה של השכלת גרמניה מבחינת עומק חזירתה, היקף פעולתה המשכילית והשפעתה הנמשכת. גם הוא צייר את התפתחות ההשכלה במאה התשע עשרה כנובעת מראשיתה בגרמניה, ועל אף השינויים שחלו בגליציה ובאיטליה וכן בליטא ופולין, הוא הצביע על זיקת ההשכלה בארצות אלו לזו הגרמנית.⁹²

כעבור שנים, בתרל"ט (1879), המשיך פין לדון בהיסטוריוגרפיה של הספרות, והציע תאוריה משלו באשר לקשר שבין היהדות להשכלה. לדבריו מאז ומתמיד הייתה ביהדות 'השכלה דתית'. היהדות, אליבא דידיה, היא בכוח דת 'משכילה', נאורה, שאינה מתנגדת ל'השכלה המדעית', דהיינו לרכישת ידע במקצועות הרוח והמדעים החילוניים. לאור תפיסה זו, המוזהה את היהדות עם ההשכלה, קבע פין כי ההשכלה התגלמה בעידן החדש בדמויותיהם של שני אישים מרכזיים: האחד קשור להשכלה במונח המקובל, והוא משה מנדלסון, והאחר הוא ר' אליהו מווילנה, שפין הצביע עליו כעל אחד מאבות ההשכלה,⁹³ ויש להניח כי בעניין 'משכיליותו' של הגר"א הושפע מריב"ל. לדברי פין, מנדלסון הוא אשר 'ברא חדשה בישראל, קרא לאור עולם חיי השכלה חדשה, שנה רוח אחיו וטעמם והחליף עתותיהם לטובה'. בשני תחומים עלה מנדלסון על כל החכמים אשר קדמוהו ועל כל חכמי דורו: 'בספרותו המחקרית הפילוסופית', שנועדה לקהל הגרמני הלא יהודי, 'ובספרותו התורנית', שנועדה לאחיו היהודים.⁹⁴ פין ראה אפוא במנדלסון את אבי

89 יש"ר, 'דנטי העברי' [הערכת המשורר האיטלקי דנטה ומשה ריאטי (במקור: ריאטי) שהלך בעקבותיו], בכורי העתים, ט (תקפ"ט), עמ' 15.

90 פין (לעיל הערה 88), עמ' 92; מקורות (לעיל הערה 88), עמ' 272.

91 פין (שם), עמ' 92-93; מקורות (שם), עמ' 271-272.

92 פין (שם), עמ' 93-94; מקורות (שם), עמ' 272-273.

93 ש"י פין, 'שפה לנאמנים', הכרמל, ד, א-יב (שבט תרל"ט – טבת תר"ם), עמ' 379; יצא לאור כספר בפני עצמו: שפה לנאמנים, וילנה תרמ"א, עמ' 83.

94 שם, עמ' 385; בספר: עמ' 89.

ההשכלה המודרנית ומצא כי השפעתו ניכרת בתחומי התרבות הגרמנית והיהדות גם יחד. בתחום היהדות ציין את תרומתו של מנדלסון במפעל ה'ביאור', שהשתתפו בו משכילים נוספים. באותו הקשר שיבח פין גם את ויזל ואת כתביו הפרשניים ('מבאר נפלא ומשורר קדוש') והפולמוסיים-החינוכיים ('דברי שלום ואמת').⁹⁵ פין ייחס למנדלסון גם מפעלים שלא בתחום הרוח, ובהם 'חברת חנוך נערים' והקמת בית הספר המתוקן בברלין.⁹⁶ חשוב היה לפין להדגיש כי תרומתם של מנדלסון ובני דורו נבעה 'ממקור חכמת ישראל', וכי כוונתם הייתה טהורה, והם ביקשו לתקן פגמים ביהדות זמנם. לדבריו ההשכלה לא הביאה לטמיעה ולהתבוללות, כטענתו של סמולנסקין, אלא להפך, סייעה ליהודים לחזור ולהבין את יסודות היהדות – המקרא והלשון העברית. ההשכלה תיקנה את סדרי החינוך היהודי וכך נלמדה הדת כראוי.⁹⁷

עמדותיהם של ריב"ל ופין מבטאות את ההערצה הנמשכת למפעל ההשכלה של מנדלסון ואת היחס החיובי לספרות ההשכלה באמצע המאה התשע עשרה, ונבעו מגישתם של ריב"ל ופין ליהדות ולהשכלה. השניים ראו בהשכלת ברלין תופעה חיובית שהייתה בה אהדה למורשת ישראל, וניסו למצוא את יסודות ההשכלה כבר ביהדות עצמה ולהסיף לרעיון זה בתפיסתם ההיסטוריוגרפית את היהדות. אפשר לראות בתפיסה זו של ההשכלה ושל היהדות כ'השכלה דתית' ניסיון 'לטהר' את ההשכלה. גם ריב"ל וגם פין לא הבחינו – ושמא התעלמו – מהיבטים עיקריים של ההשכלה שהיו חידוש ושינוי ערכים ואף מהפכה תרבותית בהשוואה ליהדות הנורמטיביות.⁹⁸ הניסיונות להצביע על החכמה ועל הפתיחות ללימודי חול ומדעים ביהדות ההיסטורית אינם יכולים ללמד כי היהדות בהכרח מביאה להשכלה, כתפיסת ריב"ל, או שהיהדות הייתה תמיד 'השכלה דתית', כתפיסת פין. מכל מקום הן ריב"ל והן פין ניסו להמשיך במקומותיהם את דרכם של האבות המייסדים, שעיקרה היה שילוב של אמונה והשכלה, של יהדות ומדע ולימודי חול, ועל כן יחסם אל ההשכלה הגרמנית היה חיובי ביותר.

הגל השני: התגבשות הביקורת

הגל השני בהערכת ספרות ההשכלה הגרמנית התפתח בשנות השישים של המאה התשע עשרה, עם התגבשותה של ביקורת הספרות. ראשיתו ב-1860 במאמרו של שלום יעקב אברמוביץ 'קלקול המינים', שהעלה את הצורך בביקורת ספרות, ושהדגים את הדרך החדשה בכתיבתה תוך ביקורת ספרו של אליעזר צווייפל 'מינים ועוגב' (וילנא תרי"ח).

95 שם, עמ' 390, 392; בספר: עמ' 94, 96.

96 שם, עמ' 391; בספר: עמ' 95.

97 שם, עמ' 398; בספר: עמ' 102.

98 פלאי (לעיל הערה 46), עמ' 11–13.

ביקורת ספרות ההשכלה נמשכה במאמרו של אברהם אורי קובנר 'דבר אל סופרי ישראל' ובקובץ מאמריו 'חקר דבר' כעבור שנתיים, ואחר כך בספרון 'קנקן חדש מלא ישן' לאברהם יעקב פאפירנא ב' 1867 ובחוברת של פרץ סמולנסקין 'בקורת תהיה' באותה שנה, ועוד.⁹⁹ מבקרים אלו ואחרים, שהושפעו בדרך כלל מן הביקורת הרוסית, הציבו לספרות דרישות חדשות עד כדי רוויזיה שלמה במגמתה ובמהותה.¹⁰⁰ הספרות נדרשה לשרת את החיים, להביא תועלת חומרית ולא דווקא – ובוודאי לא בעיקר – הנאה אסתטית.¹⁰¹ על סף עליית הראליזם בספרות עמדה לביקורת הפואטיקה שביסודה של ספרות ההשכלה הגרמנית, בין אם הושפעה מן הספרות הקלאסית או מן הספרות הרומנטית או מתנועת 'הסער והפרץ' (Sturm und Drang), ויצירתם של המשכילים לא נתקבלה עוד מתוך הערצה עיוורת כבעבר. הביקורת נטתה להיות עניינית, אף כי גם בראשיתה הושמעו הכללות בדבר ההשכלה ומקומם של ראשוני המשכילים בראייה היסטורית כללית. אך משנודנו נושאים ספרותיים של ממש – החלה הביקורת לגלות בספרות ההשכלה המוקדמת חולשות שלא התאימו לרוח הזמן ולתפיסת הספרות דאז.

קובנר – מנדלסון הביא למהלך חדש בספרות העברית

אברהם אורי קובנר היה מן הראשונים אשר פתחו שער חדש בביקורת העברית בשנות השישים, בהכריזו על דרך ספרותית חדשה.¹⁰² הוא קבע שבמאה השנים שקדמו לו אירע מהפך בספרות העברית ('לקחה לה הליטעראטור העברית מהלך חדש') וייחס אותו להופעתו של 'הכוכב הגדול ר' משה בן מנחם'.¹⁰³ מקומו המרכזי של מנדלסון בתולדות הספרות העברית בא לידי ביטוי בכינוי שנתן קובנר לתקופה הזאת: 'זמן מענדעלסאהן'.¹⁰⁴ מנדלסון היה לדבריו 'הראשון ואבי כל סופרי העברים'.¹⁰⁵

99 ש"י אברמוביץ, 'קלקול המינים', משפט שלום, וילנה תר"ך. נדפס גם: מקורות (לעיל הערה 88), עמ' 283–321; פ' סמולנסקין, בקורת תהיה, אודסה תרכ"ז. ראה גם מאמריו של ליליינבלום על הצורך בביקורת בכל כתיבת משה ליב ליליענבלום (לעיל הערה 125), כגון על שירי יל"ג, 'בקרת לכל שירי יהודה ליב גארדאן', עמ' 26–85. קובנר ראה להלן הערות 102, 103, ופאפירנא ראה להלן הערה 122.

100 ז' צונזר, 'השפעת בלינסקי על ההשכלה הרדיקלית: עיון בכתבי קובנר ופפירנא', ש' פיינר וי' ברטל (עורכים), השכלה לגוניה: עיונים חדשים בתולדות ההשכלה ובספרותה, ירושלים תשס"ה, עמ' 257–265.

101 ש' בריימן, 'א"א קובנר ומקומו בתולדות הביקורת העברית', מצודה, ז (תשי"ד), עמ' 416.

102 א"א קובנר, חקר דבר, ורשה תרכ"ז, עמ' 11.

103 א"א קובנר, 'דבר אל סופרי ישראל', המליץ, שנה ד, 16 (כ"ט בניסן תרכ"ד), טור 251; נדפס גם: אלקושי (לעיל הערה 82), עמ' 36.

104 קובנר (לעיל הערה 102), עמ' 38. התקופה שלאחריה, החמישית, היא 'זמן הליטעראטור היותר חדשה'.

105 קובנר (לעיל הערה 103); נדפס גם: אלקושי (לעיל הערה 82).

השינוי שחל בספרות העברית החדשה ניכר לדברי קובנר בהופעת 'ספרי חכמה' [...]. כבכל לשונות העמים ויקראו מאספים, כי שמה נאספו ובאו שירים ומליצות גם מאמרי הגיון וחכמה לרוב'.¹⁰⁶ ספרים אלו חשובים בעיניו אף כי רובם היו מלאים מדברים של מה בכך, או דברים אשר אין להחיים עמדם מאומה, בכל זאת התענגו עליהם קוראים רבים, ובהם מצאו מנוח מהמון משא לעיפה, אשר העמיסו עליהם ספרי מוסר וספרי קבלה'.¹⁰⁷ ניתן לסכם את החידושים שמצא קובנר בספרות ההשכלה כדלקמן: (א) זיקה לספרויות אירופה: הספרות העברית החלה לצעוד בעקבות הספרות הלועזית בת הזמן; (ב) תרגום התנ"ך לגרמנית – בכך הוצג יופייה של המורשת היהודית לעיני כול; (ג) השפה העברית המחודשת סיפקה את הדרישה לעסוק בדברים שברגש: אהבה, תקווה ויופי, ובעשותה כן זכתה למקום הראוי לה;¹⁰⁸ (ד) קליטה והתקבלות של הספרות בעם – קוראים רבים התענגו על הספרות החדשה. עולה מן הדברים כי קובנר ראה חשיבות בתפקיד שמילאה ספרות ההשכלה המוקדמת בזמנה. חלק מהחידושים הוא ייחס למנדלסון.

למרות הכרתו בחשיבותה של ספרות ההשכלה יצא קובנר בביקורת קשה על ספרות זו על סמך הפואטיקה החדשה שאימץ. לפי הבחנתו סופרי ההשכלה כתבו 'גבוהות גבוהות, שירים רמים ונשגבים', אך אלה היו לדעתו 'בלי כל תכן, רעיון פנימי ודעה חדשה'.¹⁰⁹ הוא התייחס בביטול כלפי הניסיונות הראשונים של משוררי השכלת ברלין להינשא על כנפי השירה הנשגבה ולהשתמש בלשון גבוהה ופרחונית, סגנון שנחשב כ'מליצות' שדופות. קובנר טען שמטרת סופרי ההשכלה הייתה רק לכתוב בעברית, והם לא שמו לבם לכתוב על חייהם הממשיים, ועל כן כתיבתם הייתה שדופה ונטועה 'על צחיח סלע'.¹¹⁰ הוא ביקר את סופרי ההשכלה גם על כך שלא קיבלו עליהם 'לרפאות שבר עמם'.¹¹¹ ואילו מי שתרגמו ספרי מדע, עשו זאת בשפה גבוהה שאינה קריאה.¹¹² קובנר סיכם את עמדתו הספרותית בציינו כי שני היבטים חשובים של כל ספרות נעדרו בספרות ההשכלה: סיפורים (בלטריסטיקה) וביקורת ספרותית, והיעדרם היה בעוכריה.¹¹³

106 קובנר (שם); אלקושי (שם). מאז זמנו של מנדלסון 'הופיע אור חדש על הליטעראטור העברית [...] מהאיש הזה החלה ליטעראטור העברית להנער מערמת עפרה, השליכה מעליה את הבלויי הסחבות ותעד עדי תפארה ותלך אחרי אחותיה [!] הצעירות לשונות אייראפא' (קובנר [לעיל הערה 102], עמ' 38).

107 קובנר (לעיל הערה 102), עמ' 39.

108 שם, עמ' 38–39, על תרגומי המקרא לגרמנית שזכו להוקרה. וכן: 'דאינו את שפת עבר, כי תוכל להעדרת רגש כזה, אשר לא בשמים יסודתו; בשפת עבר ראינו דברים אודות האהבה, התקווה, היופי ועוד רגשות כאלה, אשר העברי לא העזו לדבר אודותן ומה גם לראותן על ספרים'.

109 שם, עמ' 40.

110 שם, עמ' 41.

111 שם.

112 שם, עמ' 43.

113 שם, עמ' 44.

מן הסופרים העבריים בזמנו דרש קובנר שיכתבו רומנים – 'ספורי אהבים וידיעות הטבע וקורות העמים'.¹¹⁴ הוא גם קבל כי השירה על 'האהבה, היופי והתקוה' פינתה את מקומה לכתיבה בפרוזה.¹¹⁵ הוא קרא לסופרים 'למשוך את לב העם ולהטותו לקריאת ספרים מועילים', שייכתבו גם 'כשפת עבר' וגם 'בשפה מדוברת', כלומר בידיש.¹¹⁶ ודרש שהסופרים יכתבו בלשון פשוטה ומובנת ובנושאים המעניינים את המון העם, וכדוגמה לכך מנה את 'ספרי לעווינזאהן, סלאנימסקי, ערטור ומאפו', אך בלא 'מליצותיהם'.¹¹⁷ יש לציין כי מבקרים אחרים בני זמנו הדגישו נושאים דומים בביקורתם על ספרות ההשכלה שהתפתחה באמצע המאה התשע עשרה ואילך.

בין הסופרים וההוגים שנראו בעיניו מנה קובנר את ריב"ל, ריג'יו, פינסקר, וסלוננימסקי,¹¹⁸ וקבע שהם הביאו 'תועלת לא מעטה'. כמובן אין זו הערכה מעמיקה, אך עולה ממנה ערכה של התועלת כקריטריון להערכת הספרות. ובין הספרים הנדפסים שנראו בעיניו הוא הזכיר את ספריהם של יש"ר, שד"ל, לווינון, מולדר, זקש, לבנון, פין, לטריס ועוד.¹¹⁹ זו רשימה מרשימה, אך היא כללית ואינה מעידה בהכרח על בחירה או בחינה ספרותית.

התקבלותו של ויזל בביקורתם של קובנר ופאפירנא

בשנות השישים חל מפנה פִּיחַס ליצירתו של ויזל. קובנר בחן את שירתו של ויזל וטען כי הוא ניסה בכתיבתו להידמות לספרויות העמים ולכן כתב את 'שירי תפארת', אך לא היה בכך כל צורך, שהרי המקרא עצמו הוא 'כרם חמד' [...] אשר אין ערוך אליו, ולשם מה לשתב אותו?¹²⁰ בפולמוס על ערכה של יצירת ויזל בהשוואה למקור העיר קובנר כי 'חרו אחד מהשירה הנשגבה "שירת הים", יכריע את כל "השירי תפארת"'. בכלל רוח שירה מרחפת על כל קורות העברים בספר תורת משה, רוח אשר ממנו ימלא לב הקורא ויצהל'. ואילו ביצירתו של ויזל – 'רוח עכרון וכהה יחלוף על פני כל "שירי תפארת"', עד אשר לא ידענו אם יוכל בעל נפש היפה לקחת אותם להחלים ולגמרם עד תומם בפעם אחת, כי המה יפזרו קרחם על הקורא (המבין). קובנר טען נגד יצירתו הנאו־מקראית של ויזל כי 'הרוח הכהה המרתף עליהם [...] המליצות הדומות זו לזו ואשר נשנו אך במילים שונים. הרעיון האחד, אשר יעבור בכל "השירי תפארת" הוא כי אלהים גדול ונורא, עושה נפלאות

114 קובנר (לעיל הערה 103), 14 (ח' בניסן תרכ"ד), טור 221; נדפס גם: אלקושי (לעיל הערה 82), עמ' 34.

115 קובנר (שם); אלקושי (שם).

116 קובנר (לעיל הערה 102), עמ' 55; נדפס גם: מקורות (לעיל הערה 88), עמ' 439.

117 קובנר (שם), עמ' 55; מקורות (שם), עמ' 440.

118 קובנר (שם), עמ' 46.

119 קובנר (לעיל הערה 103), 16, עמ' 252; אלקושי (לעיל הערה 82), עמ' 36–37.

120 קובנר (לעיל הערה 102), עמ' 41.

וכדומה; אולם כל זה ידענו מספרי תנ"ך, אשר כל דבריהם מלאים שלהבתייה, גאון אל ועוזו.¹²¹ כל דברי השבח לאפוס התנ"כי של ויזל שהיו מקובלים זה כמה דורות נמתו בהיגד אחד, מתוך השוואה לגדולתו של המקור.

גם אברהם פאפירנא מתח ביקורת על ויזל בשנת תרכ"ז (1867) וטען כי 'שירי תפארת' הם 'יותר באורים על פסוקי יציאת מצרים משירי תפארת'. לדעתו הספר הוא חיקוי להומרוס ווירגיל ומשוררי ימי הביניים, ואף על פי כן פאפירנא הכיר בהשפעתו של ויזל על סופרי ההשכלה, כגון שלום הכהן ב'ניר דוד'.¹²² הוא גם העריך את ויזל כאחד ה'משוררים [ה]נכבדים [ה]אמתיים' בחבורה אחת עם אפרים לוצאטו ('בני הנעורים'), לטריס ('גזע ישי', 'בן אבויה'), אד"ם לבנון ('שירי שפת קדש') ובעיקר 'בנו המשורר האמתי, לערמאנטאף העברי, ר' מיכה יוסף לעבענזא אהן, בשיריו היקרים והמסולאים, "שירי בת ציון" שלדעתי אין דומה לו בכל הקודמים לפניו והבאים אחריו, בעז רוח דמיונו, בהדר ציוריו הטבעיים ובנעם לשונו הנעלה על כל שבח ותהלה'.¹²³

לא כל המשכילים היו שותפים למפנה ביחס לוויזל וליצירתו. בשלהי תקופת ההשכלה, בתרג"ב (1892), הילל יהודה ליב גורדון את מפעלו הספרותי של ויזל, ובניגוד להערכתו הנזכרת של שי"ר, ראה בו את פותח שירת החול המודרנית – כי 'עד הרנה"ו [ר] נפתלי הרץ ויזל] היו שירי לה"ק [לשון הקודש] רק שירות היכל [...] ורנה"ו היה הראשון אשר פתח את דלתות ההיכל ולבש שירי קודש בגדי חול'.¹²⁴ יתר על כן, באותה תקופה, בתרג"ד (1894), הכתיר ליליינבלום את ויזל בתואר 'בורא הספרות' החדשה, אף כי הוא הכיר במקומו המרכזי של מנדלסון בהשכלה העברית.¹²⁵

אך הערכה זו לא התמידה. בראשית המאה העשרים ביטל ביאליק מכול וכול את שירתו של ויזל, שלדעתו היא שירה מימית, פושרת, 'לא חמימא ולא קריא'.¹²⁶ ובשנות השלושים של המאה העשרים נמתחה ביקורת חריפה ביותר על ויזל בכתיבתו המסאית-הביקורתית של הסופר אליעזר שטיינמן. הוא ביטל את ויזל ואת שירתו במסגרת רוויזיה של ביקורת

121 א"א קאזנער, 'פרחי המליץ' (לשנת 1866), הנ"ל, צרור פרחים, אודסה תרכ"ח, עמ' 50.

122 א' פאפירנא, קנקן חדש מלא ישן, וילנה תרכ"ז, עמ' 63. הספר נדפס ברפוס צילום, תל אביב תשכ"ט.

123 שם, עמ' 75–76.

124 י"ל גורדון, 'דבר יום ביומו', כתבי יהודה ליב גורדון: פרוזה, תל אביב תש"ך, עמ' שמא. יזמנו של יל"ג נכתב בשנת חייו האחרונה, בתרג"ב. לדבריו של שי"ר ראה לעיל הערה 67.

125 מ"ל ליליינבלום, 'הלאמיים הראשונים במאה האחרונה', קבוצת מאמרים בשאלות החיים ודברי בקרת (תרמ"ג–תרס"ט) (כל כתבי משה ליב ליליינבלום, ג), אודסה תרע"ב, עמ' 95. המאמר נדפס תחילה: לוח אחיטאס, א (תרנ"ג), בלא מספור העמודים.

126 ביאליק כינה את ויזל בשנת תרפ"ז 'אבי השירה המימית, הפסידו-ביבליית, בחינת פושרין, לא חמימא ולא קריא, שאין הצמא מרגיש בשתייתם' (ח"נ ביאליק, 'שירתנו הצעירה', כל כתבי ח"נ ביאליק, תל אביב תשכ"ב, עמ' רמב 'הנ"ל', 'שירתנו הצעירה', השלח, טז (תרס"ז), עמ' 67).

ספרות ההשכלה וטען ש'לווייזל אין כל שייכות למלכות השיר'.¹²⁷ עמדה זו אפיינה את היחס לספרות ההשכלה בכלל ולוויזל בפרט בספרות הביקורת במהלך המאה העשרים.

התקבלות 'המאסף' וספרות דור המאספים

היחס לכתב העת העברי הראשון, 'המאסף', ולספרות דור המאספים עבר תהפוכות במרוצת המאה התשע עשרה. ריב"ל הזכיר לטובה את פעולת המאספים הראשונים והאחרונים בחידוש הלשון העברית וכנזכר לעיל הפנה את קוראיו אל ספריהם, מן הסתם משום שמצא שדבריהם לא התיישנו ועודם רלוונטיים.¹²⁸ קובנר לעומתו מתח כאמור ביקורת חריפה למדי על המאספים ובעיקר על סגנון כתיבתם.

יחס מיוחד ל'המאסף' ניכר גם באמצע המאה התשע עשרה במפעלו של המשורר, המתרגם והעורך רב הפעלים בתקופת ההשכלה השנייה, מאיר הלוי לטריס, שכאמור הדפיס מהדורה חדשה של הכרך הראשון של כתב העת.¹²⁹ לטריס ראה ב'המאסף' 'מורה דרך ומנהל כל הימים בדרך מבוא החכמה', אשר יוכל להועיל גם למשכילים בזמנו התרים אחר החכמה, והוא הילל את כתב העת, 'אשר מיום הוסדו ועד עתה הוציא רב טוב לבית ישראל לפעולת אדם [...] נודע לשם ולתהלה בכל קצוי ארץ'.¹³⁰

הוצאת 'המאסף' המקורי הייתה לדעת לטריס מעשה ייחודי בהיסטוריה היהודית 'אשר לא היה לעולמים בבית ישראל', ועל כן כתב העת 'זכרו לא ימחה מקרב לבנו כל עוד שלהבת אש אהבת לשוננו הקדושה תיקד בקרב לבנו'.¹³¹ לטריס ציין בהקשר זה כמה מן האישים שעמדו בראש תנועת ההשכלה הגרמנית, 'החכמים המפוארים אשר בתבונות כפיהם עשו חיל והרימו למעלה ראש את פועל הנכבד הלוח', וביניהם מנה את משה מגדלסון, נפתלי הירץ ויזל, יצחק אייכל, דוד פרידלנדר, יואל ברי"ל, אהרון וולפסון, ברוך לינדא והרופא מרדכי הירץ.¹³² מעניין שברשימה זו כלל לטריס מלבד מגדלסון וסופרים עבריים גם את תומכי תנועת ההשכלה מקרב ראשי הקהילה בברלין.

כבוד מיוחד רחש לטריס לאייכל. הוא כינה אותו 'החכם המליץ [...] אשר עשה לו שם בספרי המאסף [...] לתפארת עולם', והקדיש לו ביוגרפיה קצרה במסגרת המהדורה החדשה של 'המאסף'.¹³³ לטריס ראה באייכל אחד הראשונים אשר פתחו פתח ללימוד מדע

127 א' שטיינמן, במזרח הזמן, תל אביב תרצ"א, עמ' 21.

128 לווינזון (לעיל הערה 81), עמ' 143; גדפס גם: אלקושי (לעיל הערה 82), עמ' 28.

129 לטריס (לעיל הערה 11).

130 שם, עמ' i.

131 שם, עמ' מב.

132 שם, עמ' i.

133 מה"ל [מאיר הלוי לטריס], 'תולדות החכם ר' איצק אייכל ז"ל', לטריס, המאסף לשנת התקמ"ד (לעיל הערה 11), עמ' מא-מו.

ומקצועות חול ואף 'חכמות נכריות'. עיקר תרומתו של אייכל היה לפי לטריס ביצירת המסגרת הארגונית של המשכילים ובייסוד חברת 'דורשי לשון עבר'. במעשיו אלה אייכל 'הוציא סגולה יקרה לפעולת אדם, אשר כימי השמים על הארץ לא תמוש מעשות פרי בלב נערי בני ישראל להשכיל להטיב'.¹³⁴ לטריס הדגיש אפוא את מקומו המרכזי ואת תפקידו ההיסטורי של אייכל בייסוד תנועת ההשכלה ואת השפעתו לטווח ארוך. לטריס ציין עוד כי המאספים הפיצו את אור ההשכלה ('אור זרוע'), מילאו את הארץ דעת ולחמו בעד האמת והיופי, ערכי ההשכלה.¹³⁵ השיבוך של ביטויים וחלקי פסוקים, כמו 'אור זרוע' ו'תמלא הארץ דעת', שלטריס השתמש בהם כדרכם של מליצי המשכילים, הדגיש את חשיבות מפעלם של המאספים ואף העניק לו גופך של קדושה.

בשנות השבעים עדיין זכה מפעלם הספרותי של ראשוני ההשכלה להערכה. בתרל"ג (1873) הביע אברמוביץ את הוקרתו למשכילים הראשונים, 'זור הרמבמ"ן וחבריו', שבפעולתם המשכילית ידעו להסתגל ל'רוחו-הלאומי עתיק [ה] יומין' של העם 'ולכן לא הלכו נגד רוחו הפנימי הזה'.¹³⁶ בניגוד למבקרי ההשכלה כסמולנסקין, אשר האשים את המשכילים הראשונים שחתרו תחת העברית, טען אברמוביץ להיפוכו של דבר, 'כי הורתה ולידתה של השכלת אחינו בארץ אשכנז היתה בשפת קדש'.¹³⁷ בין המשכילים הוא ציין במיוחד את נ"ה ויזל, יצחק אייכל, דוד ומיכאל פרידלנדר, יואל ברי"ל, הירץ הומברג ויצחק סאטאנוב. מעניין שהזכיר גם את דוד פרידלנדר, שלא היה סופר עברי, אך תמך בהשכלה העברית. כמו כן הוא הזכיר את חברת 'שוחרי הטוב והתושיה', חברת המשכילים, ואת כתב העת 'המאסף', שמשך אליו כוחות יוצרים, סופרים, משוררים ומלומדים, 'אשר יזהירו ככוכבים לעולם ועד בתולדות עם אלהי אברהם'.¹³⁸ לשונו של אברמוביץ מליצית אמנם, אך המסר ברור: תמיכה מוחלטת בספרות ההשכלה המוקדמת ובכתב העת 'המאסף' ובמשתתפים בו וציון מקומם ההיסטורי בתולדות העם היהודי.

גם הסופר אלעזר שולמן, מחבר 'ממקור ישראל', העריך את 'בעלי המאספים' מבחינה היסטורית וקבע כי הם מניחי היסוד 'להבנין הגדול והחדש הוא היהדות המדעית'.¹³⁹ ראוייה לציון הקביעה המקורית שהמשכילים הראשונים היו ראשוני ההוגים ב'חכמת

134 שם, עמ' מב.

135 'גם בעלי המאספים היקרים, אשר אחרי כל יקר ידרושו, כצאתם שער על פני קרת ואור זרוע מידם לנו, למען תמלא הארץ דעת; גם המה בראשית צאתם במערכה ללחום בעד האדם באשר הוא אדם, בעד האמת ובעד כל יופי וכשרון מעשה' (מ"ה לטריס, 'אל הקורא', א' לוצאטו, אלה בני הנעורים, מהדורת מ"ה לטריס, וינה 1839, בהקדמה [ספרו של לוצאטו יצא לראשונה בלונדון בשנת 1768]).

136 אברמוביץ (לעיל הערה 28), עמ' xxv.

137 שם.

138 שם, עמ' xxvi.

139 א' שולמן, ממקור ישראל: תולדות אנשי השם גדולי סופרי גרמניה וילידי ישראל, א, וינה תרל"ו, עמ' 48-50, בייחוד עמ' 46.

ישראל' ובליםודי היהדות כנושא לימוד מדעי. עם כל זאת הערות אלו ואחרות היו לעתים כלליות ולא ביטאו שיפוט ספרותי וביקורתי ענייני.

הגל השלישי, השלישי: סמולנסקין וביקורתו
על מנדלסון והשכלת ברלין

הגל השלישי בהערכת ההשכלה המוקדמת היה בשנות השבעים והשמונים של המאה התשע עשרה, וראשיתו בביקורת החריפה של פרץ סמולנסקין על מנדלסון ועל השכלת ברלין. סמולנסקין תלה את כל חוליי העם היהודי במאה התשע עשרה – את ההמרה והרפורמה הקיצונית ביהדות – במנדלסון ומשנתו ובתלמידיו.¹⁴⁰ אמנם הביקורת על מנדלסון לא הייתה מעיקרה ביקורת ספרותית, אך באותו הקשר התייחס סמולנסקין בשלילה גמורה גם לסופרי 'המאסף' ומתח ביקורת על כתיבתם. לדבריו 'סופרי המאסף' מילאו את ספריהם 'קדים ואין בהם כל דעת ורוח, כי כמעשה ילדים הגם בעינינו', והוא אף שם ללעג את המשוררים ש'פצחו רנה ויליצו מליצה להלל ולשבח את האביב על כי יפה תאר הוא כעלם נחמד'.¹⁴¹ מן ההכללות עולה כי סמולנסקין ביטל את הרומנטיקה מכול וכול, שלל את המליצה הנשגבה, שאפיינה את אסתטיקת השיר של המשכילים הראשונים, וזלזל במוטיב האביב שרווח בשירת ההשכלה.

סמולנסקין אמנם שייבא את המשכילים על כך שהתחילו להתנער מן הפלפול ומ'ערמות ספרי הבל' והחלו 'לטהר את הבית', אך טען כי המטהרים לא פינו מקומם לבונים ש'בנו היכל להדעת'; במקום לעסוק בפלפול התלמוד, באו המשכילים הללו ועסקו בפלפול מחקר בביאורי כתיבי הקודש.¹⁴² בדומה למבקרים אחרים הוא מצא אפוא בהשכלה צד זכות מבחינה היסטורית, בכך ששירתה מטרה ראויה בחילופי הדורות, אך היא לא התעלתה לדעתו על מורשת העבר והמשיכה באותה הדרך ובאותו הסגנון – אף כי מיקדה את עיסוקה במקרא, במקום בתלמוד.

מדבריו של סמולנסקין נראה כי היחס להשכלה הברלינאית הושפע מזווית הראייה של המבקר לאו דווקא בהקשר ספרותי, אלא בהקשר של ההיסטוריה היהודית. מבקרים שזיהו בהשכלה הגרמנית יסודות קיצוניים, כמו סמולנסקין, ראו בה את הסיבה להתבוללות,

140 פ' סמולנסקין, 'עת לטעת', הנ"ל, מאמרים, ב, ירושלים תרפ"ה, עמ' 12–14, 32–33, 68–69 ולכל אורך המאמר; המאמר החל להדפס ב'השחר' בתרל"ג. וראה: I. E. Barzilay, 'Smolenskin's Polemics Against Mendelssohn in Historical Perspective', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 52 (1986), pp. 11–48, וכן מאמרו של ש' פיינר, 'כפירתו של סמולנסקין בהשכלה ושושרי ההיסטוריוגרפיה היהודית הלאומית', הציונות, 16 (1991), עמ' 24–27.

141 סמולנסקין (שם), עמ' 153.

142 שם.

להמרה ולהקצנה ברפורמה הדתית, וביקרוה קשות; ואילו אחרים, כגון ריב"ל ופיין, שמצאו בה את הצד המתון ביהדות, העריכו את פועלה.

ביקורתו זו של סמולנסקין הותירה משקע שלילי ביחס להשכלה הגרמנית, אף כי היו מי שהגנו על מנדלסון מפני סמולנסקין, ושאף העריכו את מפעלם ההיסטורי של המשכילים הראשונים. משה ליב ליליינבלום (מל"ל) לדוגמה דחה מכול וכול את התקפתו של סמולנסקין על מנדלסון; הוא לא ראה במנדלסון שורש כל רע, שכן מנדלסון היה לדעתו תוצר של זמנו, 'תולדה מוכרחת בשלשלת ההיסטוריא', ואלמלא הוא, היה קם הוגה אחר. זאת ועוד, אלמלא הוא, לא הייתה השכלה ומשכילים בגרמניה וממילא גם לא היו 'עוובי הדת', ואף לא 'היתה תקופה חדשה לישראל'. בסיכומו של דבר מנדלסון הביא גם טוב ויצא הפסדנו בשכרנו.¹⁴³

יחסו של ליליינבלום להשכלה ולספרות בשנות השבעים ובשלהי התקופה

יחסו הכללי של ליליינבלום להשכלה היה שלילי ביותר הן במאמריו והן באוטוביוגרפיה 'חטאת נעורים'. באמצע שנות השבעים שב מל"ל והעלה את השאלה 'מה היא השכלה?' (1875), שאלה שמנדלסון וקאנט כבר השיבו עליה בזמנם, כ-90 שנה קודם לכן. הוא הגדיר את ההשכלה לימוד החכמות המועילות לאדם, כגון חכמת הטבע, ובעיקר לימוד מקצוע שניתן להתפרנס ממנו. מל"ל דחה את ההשכלה השטחית כפי שהיא נתפסת על ידי בני הנעורים והגדיר אותה 'נאד נפוח מלא רוח, ערבוביא ריקה והבל הבלים!'. הוא יעץ לצעיר הנוהה אחר ההשכלה למצוא תחילה מקור מחיה, ולזנוח 'שירים ריקים ומליצות וכל ספרים של תהו', ומוטב ש'ישם פניו למדעים, וביחוד לידיעת הטבע, ואז יהיה משכיל באמת, עטרת ההשכלה תהיה הולמתו'.¹⁴⁴

כשם ששלל את ההשכלה, 'הכאאס הריק' בלשונו,¹⁴⁵ כך התייחס מל"ל בשלילה לספרות העברית 'הריקה', שלא קירבה אותו לחיי המעשה, וכוונתו הייתה כנראה לספרות החדשה לרבות ספרות ההשכלה המוקדמת.¹⁴⁶ כידוע מל"ל ביקר קשות את החינוך היהודי

143 מ"ל ליליינבלום, 'צרכי עמנו ודעת סופריו', קבוצת מאמרים (לעיל הערה 46), עמ' 165-166; המאמר פורסם לראשונה בשנת 1880 בקובץ קוהלת, פטרבורג תרמ"א (לפי קלוזנר, ד, עמ' 252).

144 מ"ל ליליינבלום, 'מה היא השכלה', קבוצת מאמרים (לעיל הערה 46), עמ' 113-116; המאמר פורסם לראשונה בשנת תרל"ו (1785), הצפירה, II, תרל"ה, גליון 1 (לפי קלוזנר, ד, עמ' 240).

145 ליליינבלום (לעיל הערה 46), עמ' 409. מל"ל חזר על ביטוי זה במקומות אחרים: 'עסקתי בפלפולים וחדודים עד שנדחפתי אל הכאאס הריק המכונה אצל סופרינו בשם "השכלה"' (שם, עמ' 401-402); 'הואיל שלא בכונה נדחפתי אל הכאאס הריק המכונה בפי סופרינו בשם "השכלה"' (שם, עמ' 402).

146 'הספרות העברית הריקה שלא נתנה לי כל השגה' על חיי המעשה, דהיינו 'חיים, צרכים ועסקים בעולם', שהם עומדים במרכז הווייתו של האדם (שם, עמ' 242).

משום שלא הכשירו לחיי המעשה. אף הספרות לא מילאה תפקיד זה ולא עוררה את לבו ל'רעיון החיים'. לדעתו 'ספרי השכלה כלם דורשים בהבלים'; 'הצד השווה שבהן: שכלם עוסקים בדברים הפורחים באויר ומסירים לב קוראיהם מן העולם והחיים'.¹⁴⁷ הוא הסביר את משיכתו לספרות ההשכלה בראשית דרכו כמשכיל כבריחה מ'למוד התלמוד, הפלפול ואמונת ההבל'.¹⁴⁸ מל"ל טען שאין לספרות ההשכלה קהל, ש'עולם המעשה [...] פועל פעולותיו בלי ספרות', ו'שאינן הספרות פועלת על עמנו כלל' למעט כמה צעירים תמימים, כמוהו, בערים קטנות. ומסקנתו הייתה ש'כל עמל הסופרים בשאלות החיים הנוגעות בנו הבל וריק הוא'.¹⁴⁹

כבר בראשית שנות השבעים טען מל"ל כי הספרות תלושה מקרקע המציאות,¹⁵⁰ וכי היא משפיעה באופן שלילי על הדור הצעיר, הקורא את 'פלפולי' 'ביכורי העתים' ו'כרמי-החמד' תחת פלפולי-המהרש"א ו'שירים ריקים', וכל הספרות הזאת אינה מביאה להם כל תועלת.¹⁵¹ ביקורת חריפה הייתה בפיו לא רק על הספרות אלא גם על כתבי העת הנזכרים. הקריטריונים שעל פיהם מל"ל שפט והעריך את הספרות היו אפוא השפעה חיובית על רוח העם, היסמכות על המציאות וצרכיה והבאת תועלת של ממש.

בראשית המאה העשרים חזר מל"ל ובחן את התפתחותה של ספרות ההשכלה הגרמנית.¹⁵² הוא תיאר באופן ציורי את 'ההשכלה העברית הצעירה והפעוטה' יוצאת 'מברלין מקום מולדתה וידיה על ראשה'.¹⁵³ לפי תיאורו, בהמשך דרכה תעתה הספרות 'זמן-מה במדבר ליטא ובערבות גליציה', ולבסוף מצאה לה 'גואלים כבירייכח בארצות ההן'. בין הסופרים הוא מנה את אד"ם הכהן ואת מרדכי אהרן גינצבורג (רמא"ג) בליטא ואת נחמן קרוכמל (רנ"ק), שי"ר, יהודה ליב מיזס ויצחק ארטור בגליציה. הוא העריך את כתיבתם של סופרי גליציה אלו, מכיוון שהם בחרו להם 'כל אחד שיטה מיוחדת לפעול על ידה על רוח עמם'.¹⁵⁴

147 שם.

148 שם, עמ' 215.

149 שם, עמ' 360-361.

150 מ"ל ליליינבלום, 'תיקון מדיני ותיקון ספרותי', כתבים אוטוביוגרפיים: משה ליב ליליינבלום, ג, בעריכת ש' בריימן (דורות), ירושלים תש"ל, עמ' 110-111; המאמר פורסם לראשונה: השחר, ב (תרל"א), עמ' 273-372 (המאמר נדפס בכרך א של כל כתבי ליליינבלום, אך הקטע הנדון הושמט (שם).

151 מ"ל ליליינבלום, 'על דבר חקירת קדמוניות', קבוצת מאמרים (לעיל הערה 46), עמ' 110-112; המאמר פורסם לראשונה בשנת 1873, השחר, V, תרל"ד, עמ' 20 (לפי קלוזנר, ד, עמ' 240); נדפס גם: כתבים אוטוביוגרפיים (שם), עמ' 140-141.

152 מ"ל ליליינבלום, 'אבות ההשכלה העברית בליטא וגליציה', קבוצת מאמרים (לעיל הערה 125), עמ' 238-245; נדפס תחילה: לוח אחיאסף לשנת תרס"ג, עמ' 360-354; וכן נדפס: ש' ורסס, הביקורת העברית במאה העשרים תכנים וצורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 2-4.

153 על פי ירמיה ב 37.

154 ליליינבלום (לעיל הערה 152), עמ' 239; ורסס, הביקורת העברית (לעיל הערה 152), עמ' 2.

אשר לסופרי ליטא, אף שהזכיר כמה מהם לטובה, טען כי סופרי ליטא הראשונים פעלו ללא 'כל שיטה מסוימת בפעולתם' ו'התעלמו מצרכי החיים ומדרישות רוח העם'.¹⁵⁵ מעבר לקביעה כללית זו העריך מל"ל כמה מסופרי ליטא: אד"ם הכהן כתב שירים הרבה, 'אשר אך מעט מהם נגעו בחיי העם', והוא לא דאג 'ל טובת העם, להעלותו ממשכשי עולם ולתקן את חייו הפרועים', וכתבתו לא באה לתקן את חיי העם אלא נועדה 'למען כבוד "הגברת" מרת שפת קדש'.¹⁵⁶ מרדכי אהרן גינצבורג, לדברי מל"ל, כתב אמנם 'בשפה צחה ונחמדה, אך בלי תכן מדעי או עממי'. הספרים שתרגם לא היה להם 'יחס לחיי ישראל'. כמי שכתב אוטוביוגרפיה בעצמו העריך אמנם מל"ל את האוטוביוגרפיה של גינצבורג, 'אביעזר', כבעלת ערך 'בחיי דורו', אך ציין כי רמא"ג לא הדפיס אותה בחייו.¹⁵⁷ גם כתיבתו של מיכה יוסף לבנון (מיכ"ל) היא לדעת מל"ל 'למעלה מן הזמן ומחיי הדור וצרכיו'. רוב שיריו 'אינם נוגעים כלל אל עמו, ובכל שיריו אין אפילו אחד הנוגע אל זמנו ודורו, אם לא נחשוב את שירי-הידידות למיודעיו, שהספרות לא היתה חסרה כלום אם גם לא היו נדפסים'.¹⁵⁸ את אברהם מאפו העריך מל"ל 'בעיקר בגלל הרומן 'עיש צבוע'. לדעתו, מאפו הוא 'אמן גדול', 'אמן נפלא', שתיאר את הדור הישן, שאותו הכיר היטב, וכן גם את הדור החדש, אך הוא לא התעלה בתיאור זה.¹⁵⁹

מסיכום הערכותיו של מל"ל על ספרות זמנו מתבררים הקריטריונים שהכתיבו את שיפוטו הספרותי. לדבריו, 'יצרי ההשכלה בוילנא יצרו לנו השכלה מליצית, שטחית, העומדת למעלה מן המקום ומן הזמן, ועם זה גם למעלה מן החיים, או יותר נכון – למטה מן החיים, ועם זה גם למטה מן הדעת, כי ראשית הדעת היא דעת חיינו, בין שהחיים ההם עודם קיימים לפנינו, בין שכבר עברו וקשורים הם עוד עם חיינו עתה כקשר ההווה עם העבר, בין שהם גשמיים, בין שהם רוחניים'.¹⁶⁰ הערות אלו עשויות להסביר את עמדתו השלילית כלפי ספרות ההשכלה המוקדמת.

מארקון: ההשכלה פתחה את הספרות העברית החדשה

למרות הנטייה ההולכת וגוברת לשלילת ספרות ההשכלה המוקדמת, עדיין היו בסוף שנות השבעים מי שהעריכו את יצירתם של משכילי ברלין הראשונים. המשכיל המתון חיים ליב מארקון, ממשותפי 'הכרמל', פרסם בתרל"ט (1879) ביקורת חיובית על ספרות

155 שם, עמ' 237–240; ורסס (שם).

156 ליליינבלום (שם), עמ' 240; ורסס (שם), עמ' 3.

157 ליליינבלום (שם); ורסס (שם).

158 ליליינבלום (שם), עמ' 242; ורסס (שם), עמ' 4.

159 מ"ל ליליינבלום, 'עולם התהו', קבוצת מאמרים (לעיל הערה 46), עמ' 63–64.

160 ליליינבלום (לעיל הערה 152), עמ' 240–241 [בטעות נדפס 141]; ורסס (לעיל הערה 152), עמ' 3.

ההשכלה המוקדמת, וניכרת בדבריו קרבה לעמדתו של פין. מארקון טען שהשכלה ממש 'נפרצה [נפוצה] בספרותנו [...] מימי בעלי המאספים והרמבמ"ן בראשם', והיא שפתחה את הספרות העברית החדשה. הוא קבע שהספרות החדשה ביצירתם של המשכילים הצטיינה באופייה החדשני: 'המה [המשכילים] תקנו וישרו הספרות כי תהיה לה צורה חדשה, פנים חדשות, וחיים חדשים'. תרומתם של המשכילים התבטאה בכך שהאצילו רוח חדשה על היהודים וחיבבו עליהם את הספרות באמצעות חידוש השפה והעלאת נושאים חדשים. בניגוד לשוללי השכלת ברלין ציין מארקון בעיקר את ההשפעה החיובית של ההשכלה וסופריה, ש'הביאו השכלה אמיתית בחכמת הדת. ובכל מעשיהם ראינו אהבה אמיתית לעמם, אמונת ישראל בדעתם, חכמה בלבבם, והשכלה בפעולתם'.¹⁶¹ מארקון ראה בהשכלת ברלין השכלה מתונה שנבעה מתוך היהדות עצמה, ושביקשה לתקן מעוות מתוך אהבת העם מבלי לשנות את היהדות.

גוטלובר: מנדלסון וריב"ל הרימו את קרן היהדות

אברהם גוטלובר השווה בזיכרונותיו ב־1884 בין השכלת רוסיה להשכלת ברלין ובין ריב"ל למנדלסון. לדבריו, מנדלסון הפיץ 'אורה' שהביאה השכלה 'בדרך היהדות', במקום הבערות ששררה עד זמנו, וכך גם ריב"ל. הוא טען, כי 'שניהם זרעו אור באמש וירימו קרן היהדות'. ההבדל ביניהם, לפי תפיסתו, שמנדלסון לא לחם בשום כת ביהדות, בעוד שריב"ל לחם 'נגד מורדי אור אשר כסו את עין היהדות בחשכה גדולה'. מנדלסון נתפס כפסיווי במעשה ההשכלה, ורק בספרו 'ירושלים' יצא ללחום מלחמת עמו ודתו עם סופרי אשכנז. גוטלובר שיער שמנדלסון 'לא העלה זאת על לבו, כי ממנו תוצאות חיים לאלפי ישראל, לפקוח עיניהם ולהוליכם בדרך חדשה'.¹⁶² במידה מסוימת קיבל גוטלובר את סברתו של סמולנסקין שמנדלסון לא היה איש המעשה.

כעבור שנים השלים אחד העם תזה זו בכנותו את מנדלסון 'האיש החביב והתמים, אשר מימיו לא הלך בגדולות וגם לא היה מוכשר לגדולות'. גם אחד העם קיבל את עמדתו של סמולנסקין וטען כי מבלי שנתכוון לכך נעשה מנדלסון 'אילן גדול שנתלו בו אנשי המעשה [...] וכל המהפכה שהתחילה בימיו ונמשכה עוד ימים רבים אחר מותו – נקראה על שמו'. לדברי אחד העם בתחילה נחשב מנדלסון 'מלאך מושיע, משה השני [...] ואחרי כן – בהתעורר הריאקציה נגד פעולת הדורות ההם – שד לשדים, בוגד בעמו ועוכר ישראל; בעוד שבאמת לא היה לא זה ולא זה'. אחד העם סבר כי מנדלסון היה 'נפש רכה וענוגה, מלאה דעת וטוב טעם, אך גם רפת-כוח, בלי כל שאיפה וכשרון למעשים גדולים,

161 ח"ל מארקון, 'מענה לה' קאנטאר ורעיו', הכרמל, ד (תמוז תרל"ט), עמ' 363.

162 א"ב הכהן גוטלובר, זכרונות לקורות השכלת עמנו בארצנו רוסיה, ורשה תרמ"ד, עמ' 7-8.

לתקון העולם, להריסה ולבנין.¹⁶³ אחד העם ביטל אפוא את חשיבותו ומקומו של מנדלסון בתולדות ישראל בזמנים החדשים, ואף בואת צעד בעקבות סמולנסקין.

קאנטור: ביקורת דור המאספים

יהודה ליב קאנטור דן בשנות השמונים בדור המאספים בהסתמכו על דבריו של הירש (צבי) גרץ, ואף שהדיגיש את הצד השלילי בפועלם וביצירתם לא נמנע מלציין גם את החיוב.¹⁶⁴ הוא הזכיר תחילה את תרומתה של ההשכלה בראשיתה להפצת העברית ולהעיר את רוח העם 'לחיים חדשים ולעבודה חדשה' [...] ויהי רוח הזמן הולך וחזק בקרב העם'. הוא חזר על הטענה שמנדלסון השפיע בחייו על המאספים, אך לאחר מותו חל מהפך ושינוי כיוון באוריינטציה של המשכילים, והם חדלו 'לדאוג רק לטהרת השפה לבדה ויחלו להקדיש מאמריהם לטובת ההשכלה בכלל'. מבחינה ספרותית הם עוררו לדבריו את רוח העם 'לקראת היופי והנשגב', אך בסופו של דבר 'ירושה שיש בה ממש וזכר לדורות הבאים לא השאירו אחריהם'.¹⁶⁵

קאנטור מתח ביקורת על מאמריהם של סופרי דור המאספים בדקדוק, בביאור המקרא ובפילוסופיה, הנראים 'היום כמעשה נערים בעינינו'. לדבריו, הם תרגמו מגרמנית שירים של משוררים שלא היו בדרגתם של גדולי המשוררים גתה ושילר, ועל שני אלה פסחו.¹⁶⁶ הוא טען, בדומה לגרץ, שכמעט כל סופרי 'המאסף' היו 'אנשים בעלי כשרונות ממוצעים, אשר גנבה מהם להוליד מחשבות עמוקות וגדולות'. גם אם הכירו המשכילים הראשונים בערכו של מנדלסון והתפעלו מ'רוחו הגדול' ומ'דעתו הכבירה', לא עמדו על מהותו וייחודו, ועל כן חשבו כי הם הולכים בדרכו בעוד שלמעשה התרחקו מעמדותיו ומגישתו ליהדות.¹⁶⁷ דרכם הייתה ביקורתית ושלילית והם דחו היבטים חשובים של מורשת היהדות שלא תאמו את דרישות הנאורות האירופית.¹⁶⁸ קאנטור, כמו סמולנסקין, קבע את יחסו להשכלה

163 אחד העם ('א' גינצבורג), 'דור תהפוכות', כל כתבי אחד העם, תל אביב תשי"ז, עמ' רסט (המאמר הוא ביקורת על ספרו של ש' ברנפלד, דור תהפוכות: מונוגרפיה מימי ראשית השכלת היהודים בגרמניא בשנות המאה ה"ח, ורשה 1914 [המהדורה הראשונה יצאה בתרנ"ו]).

164 י"ל קאנטור, 'דור המאספים', האסיף, ג (תרמ"ז), עמ' 1-34. קאנטור העיר בשולי מאמרו: 'בגוף המאמר ועקרו הלכתי בעקבות ה' גראטץ [...] אך נטייתו ממנו בכל המקומות אשר דבריו לפי דעתי אינם מכוונים אל האמת' (שם, עמ' 1). השווה למשל: 'כמעט כל המשתתפים במאסף', היו בעלי מוח בינוני וקצרי-ראות' (צ' גרץ, דברי ימי היהודים, ט, תרגם י"א טריווש, ורשה תרס"ד, עמ' 86-115).

165 קאנטור (שם), עמ' 6-7.

166 שם, עמ' 7.

167 שם, עמ' 22. השווה דבריו של גרץ: 'הם העריצו מאד את בן-מנחם, אך לא הבינו את דרכו, לא הכירו את הגרעין הפנימי שבמדותיו; הם דמו, כי עודנו בתוכם [...] והוא כבר היה רחוק מהם' (גרץ [לעיל הערה 164], עמ' 109).

168 קאנטור (שם), עמ' 21.

הגרמנית על פי התפתחויות מאוחרות – כגון ההמרה והרפורמה הקיצונית – שהתרחשו לכאורה בעקבות השכלת ברלין ובהשפעתה.

ציטרון: ההשכלה הגרמנית הניחה את היסוד לספרות העברית החדשה

בשלהי תקופת ההשכלה ביקשו סופרים ומבקרים לסכם את תולדות הספרות העברית החדשה עד אותה עת. אחד מאלה היה הסופר והעיתונאי שמואל ליב ציטרון, מי שעתידי היה לכתוב לימים את המונוגרפיה 'יוצרי הספרות העברית החדשה' (ב' 1924) ורשימות לתולדות העיתונות העברית.¹⁶⁹ עם מניחי היסוד 'לספרות ישרון החדשה' הוא מנה את 'תלמידי בן מנחם סופרי "המאסף"', "בכורי העתים" ו"הכרם חמד" (משנת תקמ"ג עד שנת תר"ג) באשכנז והסופרים ה"ה יצחק בער לעווינזאהן ומרדכי אהרן גינצבורג ברוסיה.¹⁷⁰ הוא הזכיר את המשוררים ויזל, סאטאנוב ובן-זאב, את כותבי המחזות רמח"ל, דוד פרנקו-מינדיס, שלום הכהן ויוסף האפרתי, והמספר הראשון היה לדבריו אברהם מאפו ברומן 'אהבת ציון'. ציטרון האשים את 'בעלי ה"מאספים" ו"ככבי יצחק" שעיוותו את השפה העברית.¹⁷¹ גם מנקודת מבטו מוזר הקישור בין המאספים ל'כוכבי יצחק', שהחל להופיע בשנת 1845. מבטו ההיסטורי סוחף והוא ספר ומנה סופרים מבלי להעריך את יצירתם.

ציטרון אף השווה, בדומה לגוטלובר, בין ההשכלה בגרמניה לזו שהתפתחה ברוסיה. לדבריו, שתי תנועות באו להרים את קרן השפה העברית. התנועה הראשונה הייתה 'בתקופת ה"מאספים" ו"בכורי העתים" בארץ אשכנז', והשנייה 'ברוסיה בתחלת שנות הששים למאה זו, בעת אשר חדרו קוי ההשכלה הראשונים לבא אלינו מארצות המערב'. ואולם הוא הבדיל בין השתיים: ההשכלה הגרמנית השתמשה בשפה העברית 'כאמצעי ולא כמטרה, כאמצעי להביא על ידה את ההשכלה, ואילו ההשכלה ברוסיה הפיצה את ידיעת השפה 'לשמה של השפה' ולא לשם מטרה צדדית אחרת.¹⁷² משום כך התקבלה, לדעתו, השכלה זו וצפויה לה פריחה בעתיד. ציטרון קיבל אפוא את הטענה שכבר הביעה קאנטור, שההשכלה הגרמנית השתמשה בלשון העברית כאמצעי להתקרב לנאורות

169 ש"ל ציטרון, 'רשימות לתולדות העתונות העברית', העולם, 6 (אפריל 1912) ואילך; 7 (1913) ואילך; הנ"ל, 'יוצרי הספרות העברית החדשה: תולדותיהם, יצירותיהם, סגנונם וערך פעולתם, וילנה תרפ"ד.

170 ש"ל ציטרון, 'על ישראל ועל ספרותו', אוצר הספרות, ב (תרמ"ח), עמ' 311-312. 'באשכנז' – בוודאי כוונתו לארצות דוברות גרמנית, שהרי 'בכורי העתים' ו'כרם חמד' יצאו בווינה. וכך נהג ציטרון גם בהמשך; ראה להלן.

171 'כסו פניה חקלים וקמשונים וישביתוה מטרה ויהפכו את הודה למשחית, אשר עשוה לשפה בוקה ומבוקה ומבולקה כשפת הקליד והפיטנים בני סיעתו, כשפת "אץ קוצץ"' (שם, עמ' 313).

172 שם, עמ' 302.

האירופית, ומשהושגה מטרה זו, זנחה ההשכלה הגרמנית את השפה העברית. עם זאת אף הוא סבר כי ההשכלה הגרמנית הניחה את היסוד לספרות העברית החדשה.

נתנוון: תרומת המאספים לחידוש השפה העברית

למרות הביקורת שהוטחה במאספים הראשונים, עדיין היה מי שראה את מפעלם באופן חיובי גם בסוף המאה. דוד בער נתנוון, בהקדמתו לביוגרפיה של ריב"ל 'ספר הזכרונות', דן בחלקם של כתבי העת השונים בחידוש השפה העברית והעלה על נס את תרומתם של המאספים לעברית: 'זמזה אנו רואים מה גדול ורם היה זה הרעיון של בעלי המאספים הראשונים עוד בימי רבנו הגדול הרמב"ם ז"ל, אשר היו מתלמידיו של הרב הנעלה הזה, והתאבקו בעפר רגליו'. הוא הזכיר גם את 'בעלי בכורי העתים' שבאו בעקבות המאספים, ושאף הם 'החזיקו במעוז שפתנו וספרותנו'.¹⁷³

הגל הרביעי: אהרנפרייז – ביטול ההשכלה

הגל הרביעי בהערכת ספרות ההשכלה התפתח בשלהי המאה התשע עשרה, בהגותם של סופרי 'המהלך החדש' וספרות התחייה. אחד הביטויים החמורים ביותר נגד ההשכלה – למעשה שלילה מוחלטת של ההשכלה – מצוי במאמרו של מרדכי אהרנפרייז 'לאן?'¹⁷⁴. עם חילופי המשמרות בספרות יצא אהרנפרייז, מסופרי קבוצת 'הצעירים' שהתפלמסה עם אחד העם, בתרנ"ז (1897), כנגד ספרות ההשכלה, וברור שהוא ביקש לקבוע טריז בין ספרות ההשכלה שנוצרה במאה השמונה עשרה והתשע עשרה לבין הספרות בת הזמן, ספרות 'המהלך החדש'. הוא הכריז באופן שאינו משתמע לשתי פנים כי הספרות החדשה 'אינה המשך של עבודת הדורות הקודמים מימות "המאספים" ואילך, כ"א [כי אם] התחלת עבודה אחרת לגמרי, חדשה בצורתה ותכנה'.¹⁷⁵

אהרנפרייז מתח ביקורת חריפה על סופרי 'המאסף' וספרות ההשכלה המוקדמת. לפי הערכתו לא הייתה ל'המאספים' כל 'פרוגרמה', והם הניחו את אבן הפינה 'למין ספרות' שלאחר זמן כונתה בשם 'השכלה', מושג שלפי תפיסתו של אהרנפרייז 'כל עיקרו הוא שלילת המושג "ספרות"'. ההשכלה של המאספים 'אינה רק מין ספרות גרועה, מצומצמת – כ"א היא מין אחר לגמרי של עבודת סופרים, שאינו נכנס בחוג הספרות

173 ד"ב נתנוון, ספר הזכרונות, ורשה תר"ס, עמ' ii.

174 מ' אהרנפרייז, 'לאן?', השלח, א (תרנ"ז), עמ' 489–503; נדפס מחדש: הנ"ל, לאן? מסות ספרותיות, מהדורת א' הולצמן (דורות), ירושלים תשנ"ח, עמ' 106–112.

175 אהרנפרייז (שם), עמ' 489; מהדורת הולצמן (שם), 105.

כלל'.¹⁷⁶ לדעתו, המאספים היו דילטנטים ולא פעלו למען קהל או למען מטרה קדושה, ולא שירתו את עםם.¹⁷⁷ הוא האשים את המשכילים הראשונים בניטוק ממקומם וזמנם, וטען שלא התייחסו לחיי התרבות ששלטה בזמנם. הוא אף ביטל מכול וכול את שירתו של ויזל ודחה את קביעתם של רבים (ובניהם כאמור יל"ג) שוויזל היה 'בורא השירה העברית החדשה'.¹⁷⁸

במאמר על כתב העת *Jüdischer Almanach* הצהיר אהרנפרייז על מהותה של התחייה החדשה בספרות העברית. הוא אפיין את הוצאת כתב העת כ'התפרצות פתאומית של הר־געש, המחריבה ובונה מחדש', וקבע כי משמעותה – 'התקוממות הדור הצעיר בתנועת התחיה שלנו!'.¹⁷⁹ כתב העת לדבריו 'הוא אני־מאמין של דור חדש ורענן, של דור של יהודים חדשים, הנכנסים לעולמנו הישן כדי להרחיב גבולותיו ולחדש את תקוותיו [...] הדור החדש [...] אינו נלחם נגד הישן, אלא בעד החדש'.¹⁸⁰ כשם שהשתחררנו מן המסורת, קבע אהרנפרייז, כך 'סלקנו ידינו גם מן הצד שכנגדה מן ההשכלה, שהייתה 'השכלה שטחית, מזוייפת, יבשה'. הייתה זו הכרזה על השתחררות מן האידאולוגיה של ההשכלה, שהואשמה כי טענה ל'איזו אנושיות, שלא היתה ולא נבראה', לשוויון מוחלט ולביטול 'הגבולות הלאומיים והשנויים הלאומיים'.¹⁸¹

קריאה זו לרוויזיה גמורה ביטאה את האכזבה בשלהי המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים מן האידאולוגיה האוטופית של ההשכלה ומערכיה המופשטים של הנאורות האירופית, שלא ניתן היה להגשימם. אין לראות בדבריו של אהרנפרייז בירור היסטורי או אף ספרותי שקול. מאמרו הוא מנשר אידאולוגי שקרא לדחייה טוטלית מטעמים אידאולוגיים ותו לא, אך הוא ייצג את קולם המתגבר של שוללי ההשכלה באותה עת. עם זאת הביקורת הקשה שהטיח אהרנפרייז בהשכלה המוקדמת והטפתו ל'מהלך החדש' מעידות על שינויים שחלו בספרות העברית החדשה בשלהי המאה התשע עשרה. הטענות נגד ההשכלה עשויות להיות מובנות כניסיון לחדש ולשנות, להתנגד ולבטל ספרות קיימת, ולהציב במקומה ספרות חדשה יותר, אך אין הן עומדות במבחן של ביקורת אובייקטיבית ועניינית.

176 אהרנפרייז (שם), עמ' 490; מהדורת הולצמן (שם), עמ' 107.

177 אהרנפרייז (שם), עמ' 491; מהדורת הולצמן (שם), עמ' 109.

178 אהרנפרייז (שם), עמ' 492; מהדורת הולצמן (שם), עמ' 110.

179 מ' אהרנפרייז, 'השקפה ספרותית', השלח, יא (תרס"ג), עמ' 186; נדפס מחדש: מהדורת הולצמן (שם), עמ' 141.

180 אהרנפרייז (שם); מהדורת הולצמן (שם), עמ' 142.

181 אהרנפרייז (שם), עמ' 187; מהדורת הולצמן (שם), עמ' 143.

טריווש מגן על ההשכלה, יוצרת הספרות החדשה

למרות הזעם הסוחף של אהרנפרייז כלפי ההשכלה עדיין נשמעו קולות שקולים שהכירו בחוב שחבה הספרות החדשה לספרות ההשכלה. על רקע הנטייה לזלזל 'בהשכלה המיוחדת לנו, פרי הספרות העברית מימי "המאסף" עד "השחר"', יצא המספר והמתרגם יוסף אליהו טריווש בתר"ס (1900) 'לדרוש בכבודה'.¹⁸² לדעתו על 'כל תופשי עט עברי [...] להחזיק טובה הרבה למשכילים הראשונים, כי רק על ידם באנו הלום'. כנגד אלה שייחסו את ראשית הספרות העברית החדשה לזמנם, טען טריווש: 'לא דורנו הוא יוצר הספרות העברית החדשה, כי אם בעלי ההשכלה העלובה ההיא. הם חדשה, הם עמלו עליה, הם נלחמו לה והם חזרו על הפתחים למענה'. לא זו בלבד אלא שהוא ייחס את כל הישגי הספרות בזמנו לפעולת התשתית של המשכילים הראשונים. טריווש ביקש להגן על אותם סופרים שאהרנפרייז זלזל בהם, וציין את יתרונם בהשכלה כללית וספרותית גם יחד על רבים מסופרי הזמן החדש: 'זווייזל, יואל ברייל, בן זאב, וגם יצחק איכיל היו גדולים בחכמה ובהשכלה ספרותית מרבים מהבאים אחריהם. והדברים המעטים, אשר פרסמו ה"מאספים" ו"בכורי העתים" איש על פי דרכו, היו פשוטים וחדשים יחד, ובזה נעלו סופרי הימים ההם על רבים מסופרי הדור הזה, שרוב דבריהם לא חדשים ולא פשוטים'. טריווש הציב את ספרות ההשכלה ואת האבות המייסדים במקום הראוי להם כמחדשי הספרות העברית החדשה, שהשפעתם ניכרה עדיין כ-120 שנה לאחר זמנם, על ספה של תקופה חדשה, תקופת הלאומיות.

גישה שונה לספרות ההשכלה הצייע אחד העם שנים אחדות קודם לכן. בדיון במאמרו 'לשאלת הלשון' (תרנ"ד, 1894) בהתפתחות הלשון והספרות בעת החדשה טען אחד העם, בניגוד לדעתם של אחרים, שראשוני המשכילים, 'בן-מנחם, שלמה מימון, רנ"ה וויזל ועוד אחרים מבני דורם', לא באו לחדש ספרות חדשה, אלא 'להמשיך את התפתחותה של הספרות הישנה שנפסקה'. הם השתדלו לשלב את 'המחשבות האירופיות החדשות בספרים ומאמרים כתובים באותו הסגנון הישן והנמרץ. אבל תיכף אחר זה נטתה הספרות לצד אחר'.¹⁸³ אחד העם ראה אפוא בספרות ההשכלה המשך לספרות הדורות, והחידוש שבה היה לדעתו בשילוב המחשבה האירופית בת הזמן – כעין יין חדש בקנקן ישן.

¹⁸² 'ולא משכילי הדורות שהיו לפנינו לא היו לנו עתה לא "השלח" ולא "פסגה" [...] קל וחומר שלא היו לנו עתוני יום יום ו"אחיאסף" ו"תושיה", גם הלאומיות כלה נצר מטעיהם. [...] הוא [...] ההשכלה העברית היא הרת הרוח הלאומי אשר לנו, היא אם הלאומיות הנשאת כיום גם על שפתי אנשים אשר לא ידעו קרוא עברית, אף על פי שלמשכילים הראשונים לא נודעה בשמה זה' ('א טריווש, 'בכבוד ה"השכלה"', אחיאסף, ח [תר"ס], בלא מספור העמודים).

¹⁸³ אחד העם, 'לשאלת הלשון', כל כתבי אחד העם (לעיל הערה 163), עמ' צה, נדפס לראשונה בלוח אחיאסף לשנת תרנ"ד.

לסיכום יש לומר כי הן השוללים והן המחייבים על פי רוב לא בחנו את ספרות ההשכלה בגרמניה לאור הפואטיקה ששלטה בזמנה. בחינת ספרות ההשכלה המוקדמת לאחר זמנה הייתה שטחית למדי וכוללנית, ואף המחייבים התייחסו אליה בדרך כלל בסלחנות מה, כממלאת תפקיד לאומי אך לאו דווקא ספרותי. גם מי שקיבלו את ספרות ההשכלה כמציאות ספרותית לזמנה, ראו בה נדבך מכונן להתפתחויות ספרותיות מאוחרות. אך אפילו ההכרה של מבקרים וסופרים מאוחרים בתפקידה ההיסטורי הספרותי של ספרות ההשכלה כפורצת דרך ספרותית, לא יכלה לגימה הביקורתית החריפה, לזלזול ולשלילה ששלטו בביקורת הספרותית. רק כעבור כ־200 שנה זכתה ספרות חשובה זו להערכה מחודשת, מפורטת, מדוקדקת ובעיקר – ספרותית.